

Transformacije monumentalnog pejzaža od 4. do 11. stoljeća na trasi rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona

Krnić, Ana-Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:011747>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

TRANSFORMACIJE MONUMENTALNOG PEJZAŽA OD 4.
DO 11. STOLJEĆA NA TRASI RIMSKE CESTE ANDETRIUM-
MAGNUM-PROMONA

Ana-Marija Krnić

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, redoviti profesor

ZAGREB, 2020.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

TRANSFORMACIJE MONUMENTALNOG PEJZAŽA OD 4. DO 11. STOLJEĆA NA TRASI RIMSKE CESTE ANDETRIUM-MAGNUM-PROMONA

Cultural landscape transformation from the 4th to the 11th century on the roman road
Andetrium-Magnum-Promona

Ana-Marija Krnić

SAŽETAK

Rad donosi pregled promjena kulturno-povijesnog, odnosno monumentalnog pejzaža na području uz trasu rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona, što uključuje naselja koja se pružaju slijedeći trasu suvremene prometnice od Gornjeg Muća do Drniša. Navedeno područje naseljeno je od prapovijesti, a pregled kulturno-povijesne baštine u ovom radu počinje od razdoblja antike. Cilj rada je donijeti povijesni pregled te pregled arheoloških spomenika od antike do ranog srednjeg vijeka. U središtu interesa je analiza sakralne gradnje od 4. do 11. stoljeća koja je predstavljena u katalogu. Kronološkim pregledom i kontekstualizacijom spomenika nastoji se ukazati na kulturno-povijesnu važnost područja Dalmatinske zagore te na mogućnosti interpretacije monumentalnog pejzaža koji se na njemu razvio od antike do ranog srednjeg vijeka.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 104 stranice. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Dalmatinska zagora, kasna antika, rani srednji vijek, sakralna gradnja, transformacije povijesnog pejzaža

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof., Filozofski fakultet

Ocjenjivači:

dr.sc. Predrag Marković, izvanredni profesor, Filozofski fakultet

dr.sc. Maja Zeman, docent, Filozofski fakultet

Datum prijave rada: _____ 14.1.2020. _____

Datum predaje rada: _____ 30.6.2020. _____

Datum obrane rada: _____ 23.7.2020. _____

Ocjena: _____ odličan (5) _____

Ja, Ana-Marija Krnić, diplomant/ica na Istraživačkom smjeru – modul antika i srednji vijek diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Transformacije monumentalnog pejzaža od 4. do 11. stoljeća na trasi rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu,

Vlastoručni potpis

23.7.2020.

Zahvale

U prvom redu zahvaljujem mentoru, prof. dr.sc. Miljenku Jurkoviću, ne samo na podršci i usmjeravanju pri izradi i oblikovanju ovoga rada, već i na brojnim pruženim prilikama koje su obogatile moje iskustvo akademskog obrazovanja i oblikovale promišljanje o disciplini povijesti umjetnosti, posebice u istraživačkom usmjerenju.

Zahvaljujem i dragim kolegama i prijateljima, Jeleni Behaim, Martini Bilan, Filipu Lovriću i Ivoru Kranjecu, čija je pomoć i dijeljenje iskustava značila jako mnogo za ovaj rad, posebno na području korištenja digitalnih tehnologija u prezentaciji kulturno-povijesnog pejzaža.

Veliko hvala i djelatnicima Gradskog muzeja Drniš, posebno kustosici Antoniji Tomić, te djelatnicima Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i dr.sc. Anti Jurčeviću na ustupljenim materijalima i savjetima.

Naravno, zahvaljujem roditeljima na podršci i ohrabrenju tijekom svih godina studiranja.

Na kraju, hvala i Tomi, kojem direktno ili indirektno dugujem za usmjeravanje pažnje na baštinu onoga što je jednim dijelom još uvijek *terra incognita*.

Sadržaj

1. Uvodna razmatranja	1
1.1. Metode rada i korištena literatura.....	2
1.2. Antička, kasnoantička i ranosrednjovjekovna baština Dalmatinske zagore u oku istraživača.....	7
1.3. Geografska i administrativna obilježja proučavanog područja.....	10
2. Povijesni pregled prostora dalmatinskog zaleđa od 4. do 11. stoljeća	12
2.1. Crkvena organizacija na prostoru Dalmacije i dalmatinskog zaleđa od početaka kršćanstva do 11. stoljeća.....	17
3. Rimske ceste na području Dalmacije i dalmatinskog zaleđa	21
3.1. Trasa rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona.....	24
4. Naselja na trasi rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona	27
4.1. Predrimski i rimski (antički) lokaliteti.....	29
4.2. Kasnoantički i ranosrednjovjekovni lokaliteti.....	35
5. Katalog: sakralna gradnja od 4. do 11. stoljeća na lokalitetima uz trasu rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona	39
5.1. Gornji Muć (Andetrium).....	39
5.2. Nisko.....	47
5.3. Kljaci (Balina glavica – <i>Municipium Magnum</i>).....	49
5.4. Gradac.....	52
5.5. Cecela.....	56
5.6. Trbounje.....	60
5.7. Tepljuh (Promona).....	64
6. Zaključna razmatranja	68
7. Bibliografija	73
8. Prilozi	76
8.1. Popis karata.....	77
8.2. Karte.....	78
8.3. Popis slika.....	84
8.4. Slike.....	85
8.5. Popis tlocrta.....	98
8.6. Tlocrti.....	99
9. Summary	104

1. Uvodna razmatranja

Dalmatinska zagora je područje bogato spomeničkom i kulturnom baštinom na kojem se naseljavanje može pratiti od prapovijesti. Lokaliteti s kojih potječu nalazi iz antike, kasne antike ili ranog srednjeg vijeka brojni su, no i dalje nedovoljno istraženi. Radi se mahom o ruralnom području gdje nema kontinuiteta gradova od antike, pa niti duge urbane tradicije koja je mogla očuvati monumentalne spomenike kakav je slučaj na obali (primjerice u Splitu ili Zadru). Ipak, za hrvatsku povijest područje Dalmatinske zagore (pa i dalmatinskog zaleđa općenito) od izuzetnog je značaja. Prema definiciji, Zagora je geografska cjelina omeđena bilima Trtra, Velikog Jelinaka, Kozjaka, Mosora, područja Poljica, rijekom Cetinom i Cetinskom krajinom, bilom Svilaje i Moseća, a obuhvaća područje Petrova polja i kanjon Čikole.¹

Interes za istraživanje spomeničke baštine Dalmatinske zagore budi se u 19. stoljeću, kada se istražuje prvenstveno starohrvatska arhitektura i skulptura, ali i ona antička. Kao plodno tlo ranosrednjovjekovnih spomenika pokazala se okolica Knina i Cetinska krajina, središnja mjesta Hrvatske kneževine, na kojima su arheološkim istraživanjima otkriveni brojni sakralni objekti. Isti je kraj prepoznat i kao reprezentativan primjer razdoblja rimske uprave, pa su tako rimski logori Burnum (Ivoševci) i Tilurij (Gardun) u 21. stoljeću dočekali svoju muzejsku prezentaciju.

U nešto manjoj mjeri publicirani, u dimenzijama manje reprezentativni, ali ne i manje važni lokaliteti, bit će predstavljeni u ovom radu, i to u kontekstu transformacija monumentalnog pejzaža u razdoblju od 4. do 11. stoljeća. Radom je obuhvaćeno područje u okolici Drniša koje se prostire u smjeru sjeverozapad-jugoistok slijedeći prirodno pružanje Petrova polja i planine Moseć do Gornjeg Muća, te lokaliteti smješteni u neposrednoj blizini trase rimske ceste Andetrium (Gornji Muć) – Magnum (Balina glavica) – Promona (Tepljuh). Drugim riječima, lokaliteti su u rad uvršteni po principu geografsko-administrativne pripadnosti trogirskoj zagori i drniškom području te položaju u blizini trase rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona (Karta 1). S obzirom na kombinaciju dvaju kriterija pri odabiru lokaliteta, u radu će biti objašnjeni geografski položaj i povijesni razvoj, a posebno i cestovni pravci koji su povezivali ove lokalitete s drugim važnim središtima u razdoblju od antike do srednjega vijeka. Povijesni

¹ Krešimir Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, 1997., str., 7.-8. Napomena: Zagoram se često naziva i čitavo dalmatinsko zaleđe, iako je preciznija povijesno-geografska definicija njenih granica ona navedena poviše. Usp. str. 10.

pregled područja u navedenom razdoblju obuhvatit će i crtice o crkvenoj organizaciji i o pojavi prvih kršćanskih zdanja u zaleđu Dalmacije.

Promjene koje nastaju u pejzažu bit će prikazane iz više perspektiva. U fokusu rada je kataloški pregled ranokršćanske i ranosrednjovjekovne sakralne arhitekture, ali i kontekstualizacija spomenika s osvrtom na prometne komunikacije kao jedan od bitnih faktora koji su utjecali na kulturno-povijesni pejzaž Zagore. Iako naslov rada obuhvaća razdoblje od 4. do 11. stoljeća, povijesni pregled i pregled spomenika započinje od antike (od 1. stoljeća), odnosno od razdoblja rimske uprave u provinciji Dalmaciji kada se grade vojni logori, aglomeracije i prva infrastruktura.

Kataloški pregled sakralne arhitekture donosi sljedeće informacije: geografski položaj lokaliteta, izvore i literaturu, opis i analizu arhitekture s osvrtom na dosadašnja istraživanja, pregled kamene plastike te zaključak u kojemu se, između ostalog, razmatra i značaj lokaliteta na trasi ceste Andetrium-Magnum-Promona. Cjelokupna kulturno-povijesna topografija ovog područja naizgled je spomenicima bogatija od one predstavljene ovdje, no u ovom slučaju lokaliteti uvršteni u katalog odabrani su prema kriteriju sakralne arhitekture u razdoblju od 4. do 11. stoljeća. Oni lokaliteti čiju važnost prepoznamo tek u manjim arheološkim nalazima od antike do srednjeg vijeka, neće biti obrađeni posebno u katalogu, ali će im se dio pažnje svakako posvetiti u poglavljima povijesne tematike.

U konačnici, cilj ovog rada je ponuditi rekonstrukciju kulturno-povijesnog pejzaža i pregled kulturno-povijesne baštine mikroregije koja zauzima značajno mjesto u hrvatskoj povijesti, i to u okviru znanstveno-istraživačke teme u povijesti umjetnosti - *transformacije povijesnog pejzaža*.

1.1. Metode rada i korištena literatura

Literatura konzultirana pri izradi ovog rada vrlo je širokog spektra. Budući da su neki od lokaliteta na području o kojemu je riječ nešto slabije istraženi i publicirani, na popisu literature naći će se ne samo pregledi i monografije već i časopisi, putopisi i dnevници istraživača od 19. stoljeća na ovamo, rukopisi te objavljeni i neobjavljeni rezultati arheoloških istraživanja i revizija. Među kataloškim pregledima i sintezama ranokršćanske arhitekture svakako je najvažnija i najopsežnija sinteza Pascale Chevalier. Drugo po redu izdanje *Salona II- Ecclesiae Dalmatiae*, sinteza je u izdavaštvu École française de Rome iz 1995. godine i obuhvaća sve tada

poznate ranokršćanske građevine na području rimske provincije Dalmacije od 4. do 7. stoljeća.² Područje Dalmatinske zagore u ranom kršćanstvu obrađeno je u monografiji sakralne arhitekture na području između Krke i Cetine Branke Migotti iz 1990. godine.³ Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije objavljena je u radu Ante Uglešića.⁴ Monografija ovog područja važna je upravo stoga što je ono slabije istraženo i što nema toliko rane tragove kršćanstva kao što je to slučaj sa splitskim i zadarskim područjem. Unatoč slabijoj istraženosti terena, ranokršćanska arhitektura je utvrđena ili pretpostavljena na 27 nalazišta.⁵

Predromaničko i ranoromaničko graditeljstvo u Dalmaciji obuhvaćeno je djelom Tomislava Marasovića *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, a III. svezak donosi korpus arhitekture Srednje Dalmacije.⁶ Korpus predstavlja nezaobilaznu referentnu točku kad je riječ o predromaničkoj topografiji Hrvatske.

Govoreći o baštini ranog srednjeg vijeka, svakako treba spomenuti i autore sinteza i pregleda spomenika u skulpturi. Monografija Nikole Jakšića pod naslovom *Klesarstvo u službi evangelizacije: studije iz predromaničke skulpture na Jadranu* okuplja različite znanstvene radove na temu problema predromaničke skulpture u Hrvatskoj.⁷ Doktorska disertacija Ivana Josipovića, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, okuplja objavljene, ali i neke npublicirane reljefe nastale do kraja 9. stoljeća, a donosi i komparativnu analizu skulpturnih ulomaka s teritorija hrvatske kneževine i susjednih dalmatinskih gradova.⁸ Neizostavno je spomenuti i monografiju Vedrane Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*.⁹

² Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.)*, Tome I - catalogue, Rim, Split: École Française de Rome, Musée archéologique de Split, 1995.

Pascale Chevalier, *Salona II - Recherches archéologiques franco-croates à Salone.*

Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.) [En dehors de la capitale, Salone] Tome 2 - Illustrations et conclusions, Rim, Split: École Française de Rome, 1995, Musée archéologique de Split, 1995.

³ Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990.

⁴ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš, Zadar: Gradski muzej Drniš; Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, 2006.

⁵ Isto, str. 61.

⁶ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija, Split: Književni krug, 2011.

⁷ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije: studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015.

⁸ Ivan Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.

⁹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.

Kao jedan od glavnih temelja za povijesni pregled spomenimo monografije *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana* i *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana* Roberta Matijašića,¹⁰ zatim *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku: Hrvatska povijest od 550. do 1100.* Nevena Budaka¹¹ te *Hrvatski rani srednji vijek* Ive Goldsteina.¹² Korišteni su, dakako, i popratni materijali istih, ali i drugih autora (primjerice: Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1975.). Za povijest hrvatskog ranog srednjeg vijeka u kontekstu europskih srednjovjekovnih država svakako su bitni znanstveni radovi povjesničara Mladena Ančića¹³. Kao važnu referencu u istraživanju ove mikroregije spomenimo i monografiju Krešimira Kužića: *Povijest Dalmatinske zagore*.¹⁴ Povijesno-politički i kulturni pregled lokaliteta o kojima je riječ, ali i značaj Dalmatinske zagore u hrvatskoj povijesti i kulturi općenito, obuhvaćen je katalogom izložbe *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, održane 2007. godine.¹⁵ Od važnih kataloga spomenimo i onaj u izdanju Muzeja HAS : *Hrvati i Karolinzi*, nastao kao rezultat istoimene izložbe iz 2000. godine, a koji okuplja znanstvene rasprave i spomeničku baštinu hrvatskog ranog srednjeg vijeka, predstavljenu prema zemljopisnim grupama.¹⁶

Budući da su antičke prometnice koje nastaju u vrijeme rimske uprave u ovom radu predstavljene kao bitan faktor u transformacijama monumentalnog pejzaža, konzultirani su radovi Ive Bojanovskog koji donosi najopsežniji opis prometnica u provinciji Dalmaciji, zatim radovi Željka Miletića i Ive Glavaša, kao i rukopisi Joška Zaninovića (Gradski muzej Drniš) koji je proveo rekognosciranje terena i zabilježio segmente trase rimske ceste koja je prolazila Petrovim poljem.¹⁷

¹⁰ Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009.; Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, *Povijest hrvatskih zemalja u antici*, 2, Zagreb: Leykam international, 2012.

¹¹ Neven Budak, *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku: Hrvatska povijest od 550. do 1100*, Zagreb: Leykam International, 2018.

¹² Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb : Novi Liber : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1995.

¹³ Spomenimo izvorni znanstveni članak: Mladen Ančić, »Franački i langobardski utjecaji pri stvaranju i oblikovanju Hrvatske Kneževine«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III., 43, 2016. i Mladen Ančić, »Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku«, u: *Zgodovinski časopis*, vol. 55., 2001.

¹⁴ Krešimir Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split: Književni krug, 1997.

¹⁵ Vesna Kusin, Joško Belamarić, Joško Grčić, (ur.), *Dalmatinska Zagora Nepoznata Zemlja*, Zagreb: Ministarstvo kulture RH ; Galerija Klovićevi dvori, 2007.

¹⁶ Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*, katalog, 2000.

¹⁷ Ivo Glavaš, Željko Miletić, Joško Zaninović, »Augzilijski kaštel kod Kadine Glavice«, u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 42 (2010.), str. 71.-74.; Ivo Glavaš, »Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35 (2011.), str. 63.-74.

Kada govorimo o samoj istraživačkoj temi, čini se važnim pojasniti pojmove *pejzaž* i *transformacija* te istaknuti njihovo mjesto u znanstveno-istraživačkim radovima. Pojam monumentalnog pejzaža u historiografiji se prvi put koristi u naslovu djela *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, urednika Xaviera Barral i Alteta.¹⁸ Pojam monumentalnog pejzaža u hrvatskoj historiografiji ubrzo je prihvaćen u znanstvenim radovima Miljenka Jurkovića,¹⁹ pa je tako i u naslovu ovoga rada upotrebljen upravo kalk iz francuskog jezika, umjesto njegova sinonima kao što je kulturno-povijesni pejzaž.

Tema transformacija povijesnog pejzaža svoj razvitak duguje projektu *The Transformation of the Roman World* pokrenutim 90.-ih godina prošloga stoljeća. Projekt je pridonio interdisciplinarnom istraživanju transformacija rimskog pejzaža na europskim prostorima u razdobljima kasne antike i ranog srednjeg vijeka.²⁰ Tiskana izdanja, rezultati projekta, postali su osnovnom literaturom prilikom bavljenja temom preobrazbe rimskodobnog pejzaža.²¹

Transformacije rimskih „villa“ i drugih, srodnih tipova rimskih rezidencijalnih i gospodarskih zdanja na području današnje srednje Dalmacije obradila je u doktorskoj disertaciji Maja Zeman.²² Transformacija sakralne arhitekture u srednjovjekovnom pejzažu bila je tema izdanja znanstvenog časopisa *Hortus Artium Medievalium* iz 2008. godine, pod naslovom *Rural Churches in Transformation and the Creation of the Medieval Landscape*.²³

Radovi objavljeni kao rezultati projekta CARE (Corpus Architecturae religiosae europeae (IV-X saec.)) pokrenutog 2001. godine pružaju važne smjernice u prezentaciji spomeničke baštine, posebice kada je riječ o katalogizaciji sakralne arhitekture i digitalnom dokumentiranju kulturno-povijesnih toponima.²⁴

¹⁸ Xavier Barral i Altet, *Paysage monumental de la France autour de l'an mil*, Paris: Picard, 1987.

¹⁹ Miljenko Jurković, »Monumentalni pejzaž hrvatske u 11. stoljeću«, u: Zvonimir, kralj hrvatski, (ur.) Ivo Goldstein, Zagreb: HAZU; Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997. str. 165-182.

²⁰ Maja Zeman, »Transformacije rimskih villa na prostoru srednje Dalmacije (4.-11. st.). Rezultati novih istraživanja«, u: *Pontes Adriatici : mreža kulturnih razmjena na Jadranu*: zbornik radova okruglog stola održanog u Splitu 4. listopada 2014, (ur.) Nikolina Maraković, Tin Turković, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 1.

²¹ Dostupno na: <http://www.esf.org/ coordinating-research/research-networking-programmes/humanities-sch/completed-rnp-programmes-in-humanities/the-transformation-of-the-roman-world.html>

Posebno su zanimljivi radovi koji obrađuju transformacije rimskodobnih imanja (villae) te razvoj kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih naselja na tim imanjima: djela J. Arcea, G. P. Brogiola, K. Bowes, A. Chavarrije Arnau, N. Christija, S. Ellisa, T. Lewit, G. Volpea, G. Ripoll, zahvaljujući kojima su preciznije definirana kronologija i tipologija transformacija od 3. do 10. st. Vidi više u: Maja Zeman, »Transformacije rimskih villa na prostoru srednje Dalmacije (4.-11. st.). Rezultati novih istraživanja«, str. 1-2.

²² Maja Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, 2014., doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

²³ *Hortus Artium Medievalium*, 14, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, 2008.

²⁴ Vidi u: Miljenko Jurković, Gian Pietro Brogiolo, »Corpus Architecturae Religiosae Europeae (IV- X saec.) – Introduction«, u: *Hortus Artium Medievalium*, 2012, str. 7.

Budući da su transformacije kulturno-povijesnog pejzaža relativno novija tema u istraživačkom radu povjesničara umjetnosti i srodnih struka, u ovom radu su korištene i digitalne tehnike koje su jako važan element u metodologiji rada ovakve tematike. Kombinacija tradicionalne metodologije i digitalnih alata u znanstvenim istraživanjima pejzaža predstavlja važan korak u procesu rekonstrukcije izvornog konteksta kulturno-povijesnih spomenika.²⁵ Općenito, implementacija novih, digitalnih alata sve je češća u humanističkim disciplinama, pa tako i u metodologiji istraživanja i valoriziranja kulturne baštine.²⁶ Isti su u ovome radu korišteni u cilju prezentiranja kulturno-povijesnih toponima u kontekstu određenog povijesnog razdoblja te u cilju prikazivanja eventualnog kontinuiteta naselja. Geografske karte putem kojih se prikazuje rekonstrukcija kulturno-povijesnog pejzaža izrađene su pomoću QGIS 3.6.3. softwera. Kao podloga, korištena je mapa otvorenog koda *OpenStreetMap*, satelitske snimke *Google Satellite* i digitalna karta *Geoportal Ortofoto*. Putem geografskih mapa iznesen je pregled lokaliteta i naselja za pojedina razdoblja od antike do srednjeg vijeka. Na isti način prikazane su transformacije nekih naselja, primjerice Andetrija (Gornji Muć). Uz pomoć pisanih izvora i naputaka istraživača koji su proveli rekognisciranje terena Petrova polja i utvrdili kretanje trase ceste Andetrium-Magnum-Promona, na geografskoj karti predstavljen je prijedlog rekonstrukcije trase, a samim time je omogućena i rekonstrukcija položaja naselja u odnosu na trasu rimske ceste.

Neki od tlocrta precrtani su, radi bolje preglednosti, u softveru AutoCAD. U prilogima su prikazane i fotografije lokaliteta koje prikazuju današnje stanje određene spomeničke cjeline, kao i fotografije ulomaka skulpture.

Pejzaž i prostorne dispozicije naselja u posljednjih 50-ak godina intenzivno se mijenjaju. Ova pojava u većoj se mjeri može primjetiti u mjestima na obali i otocima, no svakako je prisutna i u dalmatinskom zaleđu. Zbog gubitka stanovništva ili napuštanja zemljoradnje i drugih tradicionalnih djelatnosti, određeni se toponimi prestaju koristiti i često nisu vidljivi na suvremenim geografskim kartama. Zbog toga je bilo potrebno konzultirati i starije geografske karte, poput europskih povijesnih mapa.²⁷ Također je bilo važno i u detalj proučiti odabrane

²⁵ Vidi u: Palmira Krleža, Jelena Behaim, Ivor Kranjec, Miljenko Jurković, »Recreating Historical Landscapes: Implementation of Digital Technologies in Archaeology. Case Study of Rab, Croatia«, u: *International Conference on Intelligent Systems (IS)*, 2018.

²⁶ Isto

²⁷ Dostupno na web stranici <https://mapire.eu/en/> (posjećeno: 12. 6. 2020.)

lokalitete na topografskoj karti Hrvatske jer ponekad upravo (manje poznati) toponimi mogu ukazati na kontekst spomenika koji su na tom prostoru prisutni.²⁸

Rad je podijeljen u dvije cjeline, odnosno na teorijski dio i katalog koji donosi pregled sakralne gradnje od 4. do 11. stoljeća. Osim samog pregleda spomeničke baštine i analize arhitekture, cilj rada bio je ukazati na kontinuitet pojedinih kulturno-povijesnih toponima i na njihove međusobne odnose. Tako je poglavlje o naseljima na trasi rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona posvećeno pregledu svih bitnijih nalazišta, bilo da se radi o sakralnoj arhitekturi ili drugim spomenicima od antike do srednjeg vijeka. Osim toga, za lokalitete na kojima je moguće ustanoviti određeni kontinuitet, prikazana je rekonstrukcija kulturno-povijesnog pejzaža od antike do ranog srednjeg vijeka. Pritom su u obzir uzeti ključni faktori – potvrđena i pretpostavljena rimskodobna, ranokršćanska i ranosrednjovjekovna zdanja, koja su, između ostalog, glavne smjernice u traženju odgovora na pitanja o kontinuitetu naselja i preobrazbama pejzaža.

1.2. Antička, kasnoantička i ranosrednjovjekovna baština Dalmatinske zagore u oku istraživača

Materijalna baština Dalmacije i dalmatinskog zaleđa zaokuplja pažnju prvih arheologa-amatera, povjesničara i povjesničara umjetnosti – struka koje se formiraju u drugoj polovici 19. stoljeća. Jedan od prvih aktera u očuvanju i istraživanju kulturne baštine bio je don Frane Bulić koji je između ostalog zaslužan i za održavanje prvog internacionalnog kongresa kršćanske arheologije 1894. godine u Splitu. Istraživačima 19. i 20. stoljeća su, osim arheoloških nalaza, poslužili i antički izvori, kao i djela putopisaca koji su obilazili ove krajeve. Isti su, dakako, korisni i danas. Spomenut ćemo neke najvažnije izvore za povijest dalmatinskih krajeva i predstaviti pregled istraživanja i publikacija relevantnih za razumijevanje materijalne baštine antike i srednjeg vijeka na području dalmatinskog zaleđa.

Prve podatke o životu na području današnje Dalmacije donose Strabon, Plinije Stariji i Apijan. Grčki pisac Strabon (63. Pr. Kr. – 23.) u svom djelu *Geografija* donosi vijesti o Delmatima i njihovim naseljima, spominjući primjerice Andetrij (Gornji Muć).²⁹ Plinije Stariji (23.-79.) iznimno je važan izvor za rimsku upravu u Dalmaciji jer u svom djelu *Naturalis historia* donosi

²⁸ Usp. str. 10.

²⁹ Vidi u: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik: Ogranak Matice hrvatske, 2007., str. 26.

najpotpunije podatke o ilirskim *civitates* Dalmacije u ranocarskom dobu. Još jedan rimski pisac, Apijan (95.-161.), opisuje rimske građanske ratove, odnosno događaje u Rimu od 2. st. pr. Kr. do 1. stoljeća u djelu *Historia Romana*. Pišući o Dalmaciji i rimsko-delmatskim sukobima, spominje delmatska naselja, primjerice Salonu, Delmion, Setoviju i Sinodij.³⁰ Podaci rimskih i grčkih pisaca tako će poslužiti i brojim budućim piscima, povjesničarima i suvremenim istraživačima i nezaobilazan su izvor za rasprave o povijesti i kulturi područja koja su nekad bila dijelom Rimskog Carstva.

Tijekom 18. i 19. stoljeća područje Dalmacije privlači europske putnike, pisce i istraživače. Povijesću balkanskog područja u okvirima kršćanske kulture bavi se Daniel Farlati u djelu *Illyricum sacrum*, tiskanom u Veneciji 1771. godine. Tri godine kasnije izlazi putopis Alberta Fortisa u dva sveska, *Viaggio in Dalmazia*.³¹ Fortis opisuje naselja dalmatinske zagore, pa tako i Muć, a ugledavši „velike komade pješčenjaka s pjegama ljubičaste i drugih prekrasnih boja“, pita se „nije li u minulim stoljećima ovaj kraj, u kojem su utemeljene tolike rimske kolonije i kojim su često prohodile vojske, imao široke ceste kojima su se sada odjednom zameli svaki trag i spomen?“³² Spominje i Promonu, liburnsku gradinu „što zadade toliko posla Rimljanima“, koja se izdizala nedaleko od Konjskog brda.³³ T. Jackson u tri toma daje opsežan pregled povijesti i geografije Dalmacije, Kvarnera i Istre 1887. godine.³⁴

Razvoj povijesti umjetnosti i arheologije u Hrvatskoj može se pratiti od sredine 19. stoljeća, kada prve arheološke kampanje započinju u Saloni.³⁵ Velik dio istraživanja odvija se na inicijativu don Frane Bulića koji pokazuje interes za antičke, ranokršćanske i starohrvatske starine, koncentrirajući se prvenstveno na područje Salone. Osnivač je društva *Bihać*, a jedno od važnijih djela koje valja spomenuti svakako je pregled spomenika nastao kao rezultat istraživanja, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici, uz ostale suvremene dalmatinske, iz dobe narodne hrvatske dinastije*, izdan u Zagrebu 1888. godine. S Bulićem surađuju i Mihovil Abramić, koji će ga naslijediti na mjestu ravnatelja muzeja u Split te Luka Jelić.

Istovremeno djeluje i Josip Alačević, koji donosi podatke o lokalitetima Dalmatinske zagore o kojima objavljuje u časopisu *Bullettino di archeologia e storia dalmata* kojeg osniva zajedno s

³⁰ Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 2007., str. 40.

³¹ Izdanje na hrvatskom jeziku s talijanskog preveo Mate Maras i s latinskog Darko Novaković, priredio Josip Bratulić: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb: Globus, 1994.; Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split: Marjan tisak, 2004.

³² Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984., str. 181.

³³ Isto., str. 76.

³⁴ T. G. Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, I-III, Oxford: Clarendon press, 1887.

³⁵ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae...Tome I: Illustrations et conclusions*, str. 26.

Mihovilom Glavičićem, a u čijem će uredništvu neko vrijeme biti i sam Bulić. Buđenje svijesti o nacionalnoj povijesti i kulturi također utječe na prva, tada još amaterska istraživanja, uslijed čega se formira interes za ranokršćansku i starohrvatsku baštinu. Tako se osim društva *Bihać* osniva i *Kninsko starinarsko društvo* (poslije *Hrvatsko starinarsko društvo*) na čelu s Lujom Marunom čiji *Starinarski dnevnik* donose podatke o ranokršćanskim i ranosrednjovjekovnim nalazima u dalmatinskom zaleđu, a katkad i na obali.³⁶ Danski arheolog i arhitekt Ejnar Dyggve svoje je aktivnosti u istraživanjima u Dalmaciji zapisao u djelu *Kršćanska Salona* iz 1933. godine. U suradnji s don Bulićem istraživao je salonitansku baštinu, kao i antičku i ranokršćansku baštinu dalmatinskog zaleđa. Govoreći o osobama koje su zadužile hrvatsku arheologiju, povijest i povijest umjetnosti, svakako treba spomenuti Ljubu Karamana i jedno od njegovih djela – *Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti* iz 1934. godine. Razvoj hrvatske arheologije u prvoj polovici 20. stoljeća obilježila je djelatnost Lovre Katića i Stjepana Gunjače. Druga polovica 20. stoljeća donosi sustavnije proučavanje srednjovjekovne baštine s težnjom rekonstruiranja cjelina i izlaganja muzejskih predmeta, a važnu ulogu u tomu imalo je osnivanje Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Sedamdesetih godina prošloga stoljeća afirmira se nova generacija istraživača, među kojima su najpoznatiji Nenad Cambi, Igor Fisković, Franko Oreb, Zlatko Gunjača i Dušan Jelovina. U to vrijeme se otkrivaju i novi nalazi na obali, ali i u unutrašnjosti, koji se ubrzo i publiciraju. Kako je već napomenuto, istraživanja 20. i 21. stoljeća najviše su koncentrirana na najplodnijem tlu ranosrednjovjekovne baštine – u okolici Knina i Cetinskoj krajini. Na području o kojemu je u ovom radu riječ, istraživanja su provedena u drugoj polovici 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća, i to na crkvi svetog Petra u Muću, u Gradcu, na Ceceli i u Trbounju. Na navedenim lokalitetima istražena je arhitektura ranokršćanskog i/ili ranosrednjovjekovnog doba, dok su na drugim lokalitetima istraživanja bila usmjerena na antičku odnosno rimsku baštinu. Tako su provedena arheološka istraživanja (koja i dalje traju) na Balinoj glavici (municipij Magnum).³⁷ Područje dalmatinskog zaleđa u središtu je projekta *AdriaRom* čiji je cilj istraživanje linije logora i kastela na tzv. Delmatskom limesu.³⁸

³⁶ Luj Marun, *Starinarski dnevnik*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998.

³⁷ Sondažna istraživanja provedena su od strane Odsjeka za arheologiju Sveučilišta u Zadru: Željko Miletić, Silvia Bekavac, *Octavian's Footprints: Hillforts, camps and roads between Burnum and Synodium*, sažetak dostupan na web stranici: <http://limes2018.org/themes-and-sessions/abstracts/3-long-way-to-travel/>

³⁸ Istraživanja vodi dr.sc. Domagoj Tonicic, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

1.3. Geografska i administrativna obilježja proučavanog područja

Kako bismo omogućili razumijevanje karakteristika područja, a time i promjena u povijesnom pejzažu, odabrane lokalitete valja smjestiti u geografsko-administrativne cjeline. No, prije svega, važno je sagledati geografske karakteristike cijele Dalmatinske zagore.

Općenito, geografska cjelina o kojoj govorimo naziva se Dalmatinskom zagorom ili samo Zagorom. To je dio južne Hrvatske omeđen bilima Trtra, Velikog Jelinaka, Kozjaka, Mosora, područja Poljica, rijekom Cetinom i Cetinskom krajinom, bilom Svilaje i Moseća, a obuhvaća područje Petrova polja i kanjon Čikole.³⁹ Kada bismo područje definirali prema administrativnom kriteriju, rekli bismo da se radi o Sinjskom, Imotskom, Vrgoračkom kraju, Trogirsko-kaštelanskoj zagori, Omiškoj zagori (Gornja i Srednja Poljica), Šibensko-kninsko-drniškom kraju te Splitskoj zagori. Ipak, ovakva podjela nije strogo određena i nazivlje određene cjeline može varirati.⁴⁰

Dio lokaliteta o kojima je ovdje riječ uvršteni su u poglavlje „O trogirskoj zagori i drniškom području“ Marasovićeve knjige *Dalmatia praeromanica : ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*.⁴¹ U današnjem administrativnom smislu, dva lokaliteta pripadaju Splitsko-dalmatinskoj županiji - Gornji Muć i Nisko, dok ostali pripadaju Šibensko-kninskoj županiji. Suvremena cesta povezuje većinu lokaliteta pravcem Drniš-Split.

Iako se u radu fokusiramo na položaj koji se kreće cestom Andetrium-Magnum-Promona, pa samim time redosljed kojim ćemo u katalogu predstaviti lokalitete ide od najjužnijeg do najsjevernijeg, geografski ćemo opisati područje krenuvši od najsjevernije točke koju obrađujemo, odnosno od planine Promine, slijedeći lokalitete u blizini ceste koja je vodila do antičkog Andetrija, poštujući time logiku geografskog opisa koju određuje prirodno pružanje reljefa.

Područje u kojem se smještaju naši lokaliteti pruža se u smjeru sjeverozapad-jugoistok između planine Moseć i planine Svilaja. Gornju (sjeverozapadnu) granicu predstavlja planina Promina, a donju (jugoistočnu) Mućko polje. Središnji dio karakterizira Petrovo polje kojim prolazi rijeka Čikola.

³⁹ Krešimir Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, 1997., str., 7.-8.

⁴⁰ Zagorom se često naziva i čitavo dalmatinsko zaleđe, iako je preciznija povijesno-geografska definicija njenih granica ona navedena poviše.

⁴¹ Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija, Split: Književni krug, 2011.

Planina Moseć prostire se na duljini od 35 kilometara, u pravcu sjeverozapad-jugoistok, od Drniša do Muća. Karakteristike su joj tipične za krško područje, a visinske razlike su relativno male. Najniža točka je Petrovo polje, iznimno važan orijentir u topografiji kojom se ovdje bavimo. Polje omeđuju tri planine – Svilaja na istoku, Promina na zapadu i Moseć na jugu. Pruža se u smjeru sjeverozapad-jugoistok, a na sjeveru prelazi u Kosovo polje. Okolicu Muća karakterizira brdovito područje, s planinom Moseć kao glavnim obilježjem. Ravničarskog zemljišta pogodnog za obrađivanje nema mnogo, već područje odlikuju prostrane duboke uvale, zaravni, škrape i vrtače. Vapnenačko tlo i naslage vapnenca rezultirale su poniranjem vode u dubinu sve do nepropusnih slojeva.

Prirodne uzvisine pokazale su se praktičnima za uspostavljanje delmatskih gradina, klanci su poslužili obrani u delmatsko-rimskim sukobima, a i Rimljani će na tom području smjestiti legijske logore i kastele. Područje Petrovog i Mućkog polja ima dovoljno vode i pogodno je za obradu tla, što doprinosi dugom kontinuitetu naseljavanja. Na brežuljcima i uzvišenjima s kojih se pogled pruža na prostrana polja smjestili su se antički kompleksi, a neke od njih će naslijediti ranokršćanska i ranosrednjovjekovna zdanja.

Spomenimo i neke toponomastičke karakteristike područja o kojem je riječ. Indikativan je naziv Crkvina koji je čest u Dalmatinskoj zagori, a upućuje na postojanje crkve u nekom periodu. Najpoznatija Crkvina zasigurno je ona u Biskupiji kod Knina, ali i na drniškom području nailazimo na ovaj toponim (Trbounje, Kadina Glavica). Na postojanje arhitekture i kompleksa često obrambene funkcije ukazuju toponimi Gradina (gradina Kalun kod Drniša), Greda (Ćukova greda kod Gornjeg Muća, Ćupića greda kod Trbounja), Ograda, Zidovi (kod Trbounja), Zidinice ili Zidine (Otavice, Badanj kraj Drniša). Česti su i toponimi Podvornica, Čatrnja, Lokva, Vrilo, Točak, Bunar, a uglavnom su smješteni u blizini izvora vode.

2. Povijesni pregled prostora dalmatinskog zaleđa od 4. do 11. stoljeća

Područje Dalmatinske zagore naseljeno je od prapovijesti, no govoreći o uspostavljanju prvih organiziranih naselja, gradova, njihovog kulturnog, odnosno religijskog sadržaja i izgradnji infrastrukture u unutrašnjosti Dalmacije, povijesni pregled krenut će od prvog stoljeća odnosno od uspostave rimske vlasti. Ipak, nezaobilazno je posvetiti barem dio poglavlja važnom ilirskom narodu po kojem povijesno-geografska cjelina nosi ime. Riječ je naravno o Delmatima koje prvi spominje Polibije iz Grčke⁴² (200-120. pr. Kr.), a kasnije Plinije Stariji (23.-79.)⁴³ donosi značajne podatke vezane uz delmatsko-rimske sukobe i upravu koju će Rimljani uspostaviti nakon gušenja Batonova ustanka 9. godine.⁴⁴ Delmatski teritorij uključuje krška polja – Livanjsko, Duvanjsko, Imotsko, Sinjsko i Glamočko polje. U početku Delmati zauzimaju zaleđe i na uzvisini grade svoja naselja – gradine kakve karakterizira nasip, *tumulus*, od većeg i manjeg kamenja, koji čini dio fortifikacije.⁴⁵ Kulturna slika ovog naroda ukazuje na štovanje Dijane i Silvana, čiji su spomenici i natpisi nađeni na područjima Delmata.⁴⁶ Značajno je što su se važni prevrati u Delmatskoj povijesti dogodili u središtu današnje Dalmatinske zagore, i to upravo na području o kojem je ovdje riječ. Tako se 48. pr. Kr. okončava sukob Delmata i Liburna oko Promone koja je te godine vraćena Liburnima, rimskim saveznicima; Delmati su kod Sinodija⁴⁷ dočekali rimskog konzula Aulu Gabinija i porazili ga⁴⁸; Andetrij je, prema riječima Ive Bojanovskog, „posljednje utočište delmatske slobode“ u kojem se skrivao Baton, vođa ustanka 6.-9. godine.⁴⁹ Nakon delmatskog poraza 9. godine, Rimljani zauzimaju i posljednje delmatsko uporište, Andetrij, te uspostavljaju vlastitu upravu. Prije Batonova ustanka, područje Panonije i Dalmacije dijelom je provincije Ilirik.⁵⁰ Nakon ustanka provincija je podijeljena na Gornji Ilirik (Illyricum Superius) odnosno Dalmaciju i Donji Ilirik (Illyricum Inferius) odnosno Panoniju.⁵¹

⁴² Polyb., *Hist.*, 32, 9

⁴³ Plinius, *Naturalis historia*, III

⁴⁴ Vidi u: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik: Ogranak Matice hrvatske, 2007.

⁴⁵ Isto, str. 44.

⁴⁶ Isto, str. 45.

⁴⁷ Miletić napominje da eventualni drugi Sinodij treba tražiti na nekoj od brojnih gradina u prostoru između sela Kadina glavica, Gradac, Baljci, Kljaci, Umljanović, Ružić, tj. uz rubove istočne polovice Petrova polja (vidi u: Miletić, 1993., str. 135.)

⁴⁸ Isto, str. 38.

⁴⁹ Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem cesta*, str., 208

⁵⁰ Salmedin Mesihović, *PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2014., str. 14

⁵¹ Robert Matijašić, *Povijest Hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam International, 2009., str. 184.

Proces romanizacije podrazumijevao je organizaciju rimske uprave, izgradnju naselja vojnog i civilnog karaktera, sve po rimskom modusu. Dva su vrlo važna i istražena vojna logora na ovom području. Burnum, kojeg Zaninović naziva „čuvarom putova preko Krke“⁵² smješten je na lijevoj obali rijeke Krke, oko 3 km od današnjeg sela Ivoševci i 14 km od Knina. Drugi je Tilurij, smješten na prostoru današnjeg Garduna u blizini Trilja. Rimljani su izgradili razgranatu mrežu cesta kako bi kontrolirali osvojeno stanovništvo, povezali unutrašnjost s glavnim gradom provincije – Salonom, i kako bi jednostavnije novačili vojnike.⁵³ U tome su veliku ulogu imale beneficijarske i vojničke posade.⁵⁴

U kasnoj antici život se ponovno seli na uzvisine, a gradine dobivaju nove sadržaje, što je karakteristično za nesigurna vremena kada stanovništvo uzurpiraju provale pljačkaških pohoda.⁵⁵ Ipak, ovu pojavu ne treba uzimati zdravo za gotovo jer transformacije rimskog ruralnog pejzaža ne počinju nužno utvrđivanjem visinskih naselja, već u obzir treba uzeti i istovremene promjene rimskodobnih kompleksa u nizinskim predjelima.⁵⁶ Područja prethistorijskih gradina u kasnoj antici služe kao zbjegovi, a oko nekih se grade zidine (Rider, Mokro Polje).⁵⁷ Na području šibensko-kninske županije u antičko i kasnoantičko doba nije bilo jakog urbanog središta, kao što je to primjerice bio Zadar, već su osnovana brojna manja središta, municipiji. Neki od municipija u kojima se pretpostavljaju nalazi ranokršćanskog sloja ili u kojima su oni pronađeni su: Scardona (Skradin), Varvaria (Bribir), Burnum (Ivoševci kod Knina), municipij Magno (Balina glavica u Umljanovićima) i Rider (Danilo kod Šibenika).⁵⁸ Rimskodobni pejzaž koji podrazumijeva komplekse različitih namjena u kasnoj antici se mijenja, a kao glavni nosioci promjena ističu se kršćanska kulturna središta izgrađena uglavnom u 6. stoljeću unutar tzv. *villa rustica*.⁵⁹ Ovaj termin često se koristi kao sinonim za posjed, pa se u literaturi često nailazi na pretpostavke o smještanju ranokršćanskih zdanja u rimskim rustičnim vilama (primjerice kompleks u Trbounju ili na Ceceli), dok su rijetki oni kompleksi čije su funkcija i datacija precizno utvrđene na temelju arheoloških ostataka. Jedan od primjera istraženih rimskodobnih

⁵² Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati (II)*, 2007., str. 10.

⁵³ Darko Periša, »Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?«, u: *Archaeologia Adriatica* 11 (2008.), str. 514.

⁵⁴ Nenad Cambi, »Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost«, u: *Dalmatinska Zagora Nepoznata Zemlja*, (ur.) Vesna Kusin, Joško Belamarić, Joško Grčić, Zagreb: Ministarstvo kulture RH ; Galerija Klovićevi dvori, 2007., str. 71.

⁵⁵ Isto., str. 77.

⁵⁶ Maja Zeman, »Transformacije rimskih villa na prostoru srednje Dalmacije (4.-11. st.). Rezultati novih istraživanja«, 2014., str. 13.

⁵⁷ Nenad Cambi, »Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost«, 2007., str. 90.

⁵⁸ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2006., str. 9-10.

⁵⁹ Maja Zeman, »Transformacije rimskih villa na prostoru srednje Dalmacije (4.-11. st.). Rezultati novih istraživanja«, 2014., str. 5.

posjeda su Rider (Danilo) i Bilice, a sličan kompleks pretpostavlja se u Trbounju⁶⁰. Ekonomija provincije priobalnog područja bila je vezana uz trgovinu, pomorstvo, kamenolome, poljoprivredu i stočarstvo, dok je u unutrašnjosti bilo važno rudarstvo.⁶¹

Nakon raspada Zapadnog rimskog carstva, u Italiji i na hrvatskim prostorima zavladao su Ostrogoti.⁶² Tijekom 20-ih godina 6. stoljeća njihovi odnosi se kvare, a ubrzo dolazi i do sukoba oko Salone. Borbe traju u zaleđu Salone, a Ostrogoti nanose poraz Istočnom Rimskom Carstvu.⁶³ Transformacije koje se događaju u kasnoj antici često su nazivane dekadencijom i poistovjećene s propadanjem urbanog kontinuiteta, odnosno gradova. Međutim, takav proces ne odvija se svugdje istim tijekom, a pogotovo ne iznenadno. Gradovi u unutrašnjosti sasvim nestaju, s izuzetkom nekih ostataka života u većim gradovima poput Siscie ili Sirmija, dok su gradovi bliži obali postupno smanjivali svoje granice, a stanovništvo im se iseljavalo.⁶⁴ Primjerice, u Saloni tijekom 6. stoljeća, unatoč ponekim obnovama gradskih zidina i kuća, dolazi do stagnacije, a elita seli u Split ili na otoke, što u konačnici rezultira i gašenjem grada.⁶⁵ Iako mnogi gradovi propadaju i kriza je općeprisutna pojava, pljačke i poneka razaranja nisu bili glavni razlog gašenja antičkih gradova. Uglavnom je prihvaćeno mišljenje da su uzroci postupne propasti Salone bili ekonomski, društveni, demografski i sigurnosni.⁶⁶ Osim toga, Neven Budak napominje kako priče o razaranju antičkih gradova i stvaranju novih, sačuvane kod raznih srednjovjekovnih pisaca, od Konstantina Porfirogeneta preko Dukljanina do Tome Arhiđakona, predstavljaju samo odraz shvaćanja njihova vremena, a ne vremena o kojem pišu.⁶⁷ Arheološka istraživanja doprinijela su poznavanju onih razdoblja o kojima pisani izvori šute ili u slučajevima kada nisu u potpunosti pouzdani. Tako su istraživanja u Saloni pokazala da se život nastavio i nakon slavenskog doseljenja, ali u skromnijem obliku. Sraz kasnoantičkog svijeta s ranosrednjovjekovnim razdobljem puno je kompleksnija pojava da bi ju mogli tumačiti naglim prekidom jedne tradicije i početkom nove tradicije, ili prelaskom jedne epohe u drugu. Vremensku sponu između kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na prostoru

⁶⁰Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, u: *Archaeologia Adriatica*, 2/2, (2008.), str. 529.-542.

⁶¹Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae...Tome II: Illustrations et conclusions*, 1995., str. 26.

⁶²Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb: Filozofski fakultet, 2003., str. 9.

⁶³Isto, str. 10.

⁶⁴Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 1994., str. 13.

⁶⁵Neven Budak, , *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku: Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb: Leykam International, 2018., str. 63.

⁶⁶Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. Do 1100.*, 2018., str. 64.

⁶⁷Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 1994., str. 13.

Dalmacije treba tražiti, napominje Ante Milošević, oko polovice 7. stoljeća.⁶⁸ Isti autor navodi nekoliko primjera arheoloških nalaza na Jadranskoj obali i u zaleđu, a poglavito u Cetinskoj krajini, koji ukazuju na to da je kontinuitet značajniji nego što se prije mislilo.⁶⁹

Sedmo i osmo stoljeće često slove kao „mračno“ doba, pogotovo zbog manjka pisanih i materijalnih izvora koji bi nam nešto više rekli o tom razdoblju. Dolaskom Slavena mijenja se slika ovih prostora. Novopridošli narod zauzima zaleđe, a Istočno Rimsko Carstvo vlada priobaljem.⁷⁰ Postupno dolazi do prestanka urbanog kontinuiteta, ali ništa se ne događa preko noći. Granica teritorija Istočnog Rimskog Carstva se sužava te uskoro pada samo na obalu i na pojedine otoke.⁷¹ Tijekom 6. stoljeća crkvena jurisdikcija istočnog Carstva je oslabila, ali se kasnije veze obnavljaju. Car Leon III 732. godine papi oduzima jurisdikciju nad nekim zemljama, nad čitavim Ilirikom, Dalmacijom i još nekim dijelovima carstva.⁷² Dalmatinski biskupi sudjeluju na šestom općem koncilu i Carigradu 754. godine, a solinski biskup Ivan, rapski Urso, osorski Lovro i kotorski Ivan sudjeluju na sedmom općem koncilu u Nikeji 787. godine.⁷³

Ranosrednjovjekovnu povijest Hrvatske dobrim su dijelom obilježili sukobi Bizanta i Franačkog Carstva. Franci osvajaju Istru 778. godine, a 796. ruše Avarski kaganat. Pobjeda nad Avarima omogućila im je stvaranje donjopanonske kneževine kojima upravljaju slavenski knezovi.⁷⁴ Dok Istočno carstvo suvereno vlada Jadranom, priobalni gradovi još uvijek su ugroženi, pa su se mogli prikloniti Francima kako bi izbjegli ratovanje. Sukob dviju sila završen je Aachenskim mirom 812. godine, čime je Francima pripala Istra i Hrvatska, a Bizantu Venecija i dalmatinski gradovi. Ovaj ugovor Budak smatra možda i najpresudnijim političkim dogovorom u hrvatskoj povijesti, budući da je njime provincija Dalmacija podijeljena na dva dijela koja će ubuduće pripadati različitim političkim cjelinama.⁷⁵

Prostor na kojemu se nalaze lokaliteti o kojima je u ovom radu riječ dio je jezgre Hrvatske devetog stoljeća. Ta jezgra bila je u neposrednom zaleđu jadranske obale, između Cetine, Krke i

⁶⁸Ante Milošević, »O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda u materijalnoj kulturi ranoga srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije«, u : *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992., (ur.) M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar str. 37.

⁶⁹ Isto

⁷⁰ Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, 2003., str. 25.

⁷¹ Isto

⁷² Isto

⁷³ Isto, str. 26.

⁷⁴Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 1994., str. 15.

⁷⁵ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 123.

Zrmanje. Najranija državna tvorevina nije imala stalno sjedište, no najvažnijim središtem Hrvatske u 9. stoljeću smatra se Klis – utvrda koja dominira salonitanskim agerom i prolazom prema unutrašnjosti, a u kojoj stoluje Trpimir.⁷⁶ Ubrzo se političke i vjerske funkcije organiziraju u blizini Knina koje će prerasti u najvažnije i najrazvijenije hrvatsko središte.⁷⁷ Na spomenutom području omeđenom trima rijekama danas možemo proučavati tekovine prve hrvatske države, a rani srednji vijek važno je razdoblje u kulturnoj topografiji dalmatinskog zaleđa. O hrvatskim vladarima svjedoče i neka diplomatska vrela, primjerice Čedadski evanđelistar u hodočasničkom Cividaleu, u kojemu su zapisana imena Trpimira, njegovog sina Petra, a kasnije i kneza Branimira i kneginje Maruše; u istom evanđelistaru Trpimir je zabilježen pridjevom *dominus*, što potvrđuje ugled vladara izvan vlastite države.⁷⁸ Nakon Trpimira uslijedile su borbe za vlast i borbe s drugim narodima. Tako područje Hrvatske napadaju Mleci, prekinuvši time dugogodišnji mir sklopljen s Mislavom. Time počinje burno razdoblje borbi za Jadran, u kojem će akteri biti Bizant, Venecija i Arapi.⁷⁹ Bizant će nakratko osnažiti svoj položaj na Jadranu uspostavljanjem Zdeslava na vlast (878.-879.), Trpimirova sina protjeranog u Carigrad za vrijeme Domagoja.⁸⁰ Tema Dalmacija bizantskim je carevima služila kao sredstvo kojim će pridobivati hrvatske vladare i mletačke duždeve.⁸¹ Taj proces „pridobivanja“ započeo je za vladavine Zdeslava kojemu je Bazilije I prepustio danak koji su gradovi plaćali dalmatinskom strategu.⁸² Vrijeme kneza Branimira tumači se perspektivnim razdobljem hrvatske kneževine. Izvor koji govori o Branimirovoj državi su pisma pape Ivana VIII koji upućuje pismo Branimiru, „Dragom sinu...“ 879. godine.⁸³ Branimirovo ime zabilježeno je, baš kao i Trpimirovo, na Čedadskom evanđelistaru, što svjedoči o povezanosti s akvilejskom crkvom.⁸⁴ Nakon Branimirove smrti, oko 892. godine, na prijestolje dolazi Muncimir, Trpimirov sin. Njega će naslijediti Tomislav, prvi hrvatski vladar kojem papa priznaje kraljevsku titulu, što ukazuje na kontinuitet podizanja ugleda hrvatskih vladara, trend započet s Muncimirovom titulom *princeps*.⁸⁵ Kraj 9. i početak 10. stoljeća obilježeno je jačanjem Hrvatske i konsolidiranjem vladajuće dinastije.⁸⁶

⁷⁶ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 1994., str. 20.

⁷⁷ Isto

⁷⁸ Isto, str. 22; Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 109.

⁷⁹ Isto, str. 25.

⁸⁰ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 127.

⁸¹ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 1994.

⁸² Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, str. 233.

⁸³ Mate Zekan, *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII*, Split: Književni krug, 1989., str. 52.

⁸⁴ Isto, str. 27.

⁸⁵ Isto, str. 31.

⁸⁶ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 107.

U 10. stoljeću tek dva spomenika izravno spominju hrvatske vladare, čime su i pouzdano datirana, ali svojim likovnim osobinama ne pomažu komparativnom datiranju drugih.⁸⁷ Jedan od njih je epitaf kraljice Jelene pronađen u crkvi Sv. Stjepana na Otoku u Solinu. Time je i ova crkva, izgrađena prije kraljičine smrti jer je ona tamo pokopana, jedina pouzdano datirana crkva iz 10. stoljeća.⁸⁸

2.1. Crkvena organizacija na prostoru Dalmacije i dalmatinskog zaleđa od početaka kršćanstva do 11. stoljeća

U ovom poglavlju bit će riječ o širenju kršćanstva na područje Dalmacije i dalmatinskog zaleđa, s osvrtom na razvoj crkvene organizacije od 4. do 11. stoljeća te na neke značajke arhitekture sakralnih građevina ranokršćanskog, odnosno ranosrednjovjekovnog razdoblja.

Glavni grad provincije Dalmacije, Salona, bio je ujedno i crkveno sjedište iz kojeg se kršćanska kultura širila u zaleđe. U salonitanskom zaleđu znatan je broj tragova ranokršćanskih objekata. Kao najvažnije među njima, Cambi navodi sljedeće lokalitete: Nisko, Otok kod Sinja, Sinj, Cista Velika, Proložac i Zmijavci, te u šibenskom zaleđu Bilice, Tepljuh, Danilo i Trbounje.⁸⁹ Karakteristično je da su ranokršćanski objekti često otkriveni na lokalitetima s indikativnim toponimom Crkvina. Većina ranokršćanskih crkvi na području zaleđa provincije Dalmacije analizirane u već spomenutoj sintezi Pascale Chevalier datirane su u 5. ili 6. stoljeće, no neke su vjerojatno nastale i ranije, poput oratorija u Trbounju, datiranog na kraj 4. stoljeća. Crkve u dalmatinskom zaleđu predstavnice su različitih tipova, pa tako nailazimo na male, jednobrodne s polukružnom apsidom (Danilo – Stari Šematorij; Gornji Muć), s trikonhalnim svetištima (Bilice, Tepljuh-Biočić), ali i bazilike monumentalnih dimenzija (Cecela, Nisko).

Crkvena organizacija podrazumijevala je biskupije čije su granice i danas predmet rasprave. Kasnoantička provincija Dalmacija uređuje se najkasnije do početka 5. stoljeća kao salonitanska metropolija.⁹⁰ Poznato je da se u 6. stoljeću na području tadašnje provincije Dalmacije nalazilo dvadesetak biskupija, no nisu sve ubicirane.⁹¹ Na području između Krke i Zrmanje do početka 6.

⁸⁷ Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina, Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Zagreb: Muzej Mimara; Gliptoteka HAZU, 1992., str. 34.

⁸⁸ Isto

⁸⁹ Nenad Cambi, »Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost«, 2007., str. 90.

⁹⁰ Branka Migotti, *Topografija*, 1990., str. 59.

⁹¹ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome II: Illustrations et conclusions*, 1995., str. 26.

stoljeća vjerojatno postoje samo dvije biskupije sa sjedištima u Jaderu i Skardoni.⁹² Potonja se spominje tek 530. godine, no sigurno je utemeljena ranije, vjerojatno već tijekom 4. stoljeća.⁹³ Izvori o utemeljenju crkve u Skardoni nisu poznati, a jedini spomen ove biskupije nalazi se u aktima crkvenog koncila u Saloni 530. godine.⁹⁴ Na dvama salonitanskim koncilima, održanima 530. i 533. godine, raspravljalo se o upravljanju crkvenom imovinom, održavanju discipline i o utemeljenju novih biskupija, što je poznato iz prijepisa *Historia Salonitana maior*.⁹⁵

Područja od Andetrija do Promone po svoj su prilici bila uključena u salonitansku, skardonitansku, a nakon 533. godine i u novoosnovanu biskupiju Ludrum. Granicu skardonitanske i jaderske biskupije Nenad Cambi smješta na istočnom rub Vranskoga jezera, a jugoistočne i istočne granice skardonitanske biskupije nastojao je definirati Ante Uglešić na temelju rezultata Slobodana Čače o protezanju jugoistočnih granica Liburnije.⁹⁶ Uglešić definira granice biskupije navodeći da je “*dijelom prelazila na lijevu obalu Krke, odnosno slijedila Krku uzvodno od ušća Čikole, zatim Čikolu do Drniša i otuda nastavljala grebenom Promine, silazeći prema Krki.*”⁹⁷ Pretpostavlja da je skardonitanskoj biskupiji bila priključena i antička Promona, jer je geografski dijelom toga prostora. Istočna granica skardonitanske biskupije prema Uglešiću je išla malo istočnije od planine Promine i dalje prema sjeveru na prostor oko izvora Krke.⁹⁸ Granicu skardonitanske biskupije predlaže i Branka Migotti. Prema njoj, granica otprilike teče od uvale Grebaštica prema sjeveroistoku do gorja sjeverno od Vrlike.⁹⁹ *Municipium* Magnum Migotti stavlja pod Salonitansku biskupiju, premda bi, prema mišljenju Ivana Basića, municipij mogao pripadati i Skardonskoj s obzirom na povezanost sa susjednom Promonom.¹⁰⁰

⁹² Branka Migotti, *Topografija*, 1990., str. 101.

⁹³ Isto

⁹⁴ Ivan Basić, »Ecclesia Scardonitana - stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve / Ecclesia Scardonitana. Stato della ricerca e problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona«, u: *Studia Varvarina I* (ur.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zagreb, 2009., str. 43.

⁹⁵ Isto, str. 44.

⁹⁶ Isto, str. 65.

⁹⁷ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2006., str. 11.-12.

⁹⁸ Isto

⁹⁹ Branka Migotti, »Ranokršćanska biskupija Scardona (Skradin)«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 9 (1992), str. 101.-112.

¹⁰⁰ Ivan Basić, »Ecclesia Scardonitana - stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve / Ecclesia Scardonitana. Stato della ricerca e problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona«, u: *Studia Varvarina I* (ur.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zagreb, 2009., str. 65.-66. Autor smatra da je Skardonska biskupija obuhvaćala većinu Bukovice, biografsko primorje s južnim dijelom zadarskog otočja i kninko područje sa srednjim tokom Krke, u granicama municipalnog radijusa Ridera.

Koncil 533. godine u Saloni predvodi nadbiskup Honorije II (*Honorius Iunior*), a odlukom koncila osnovane su nove dijeceze s centrima u Sarsanтеру, Muccuru i Ludru.¹⁰¹ Prezbiter Cecilijan (*Celianus*) je postavljen za biskupa Ludruma, a pod njegovu jurisdikciju dolaze Magnoticum (područje municipija Magna), Equitinum, Salvaticum i Sarsiaticum.¹⁰² Pascale Chevalier u sintezi *Salona II – ecclesiae Dalmatiae* navodi i opisuje sljedeće lokalitete koji možda pripadaju ovoj biskupiji, a koji su i tema ovog rada: Tepljuh-Promona, Cecela, Muć-Andetrij. Osim njih, tu su i lokaliteti Mokro Polje, Uzdolje te Biskupija kod Knina za koju Chevalier veli da je moguće sjedište biskupije.¹⁰³ Kako je već spomenuto, o granicama biskupija istraživači i dalje raspravljaju, posebno kada je riječ o sudbini novoutemeljenih biskupija, budući da je nova organizacija obuhvatila područja koja su prvotno pripadala ili Salonitanskoj ili Skardonskoj biskupiji čiji se biskup 533. ne spominje, što se može opravdati upravo nestankom biskupije.¹⁰⁴ Predmetom diskusije također je i područje Ridera te mogućnost smještaja središta biskupije ili privremene rezidencije skardonitanskoga biskupa u njemu.¹⁰⁵ Područje Skardonske biskupije ostalo je izloženo presezanjima jaderske i salonitanske, te kasnije splitske crkve, sve do osnivanja Ninske biskupije u 9., te Trogirske i Biogradske biskupije u 10. i 11. stoljeću.¹⁰⁶

Kakvo je bilo crkveno uređenje na području Dalmaciije nakon gašenja Salonitanske biskupije u prvoj četvrtini 7. stoljeća nije jasno, a prvi znakovi ponovne crkvene aktivnosti javljaju se u zadnjoj četvrtini 8. stoljeća.¹⁰⁷ Splitka klesarska radionica, kojoj se pripisuje sarkofag nadbiskupa Ivana, djelovala je u drugoj polovici 8. stoljeća, i to na vanjski poticaj koji se prepoznaje u središtima sjeverne Italije i Rimu te se dovodi u vezu s liutprandskom renesansom.¹⁰⁸ Jasniju sliku sakralne topografije ovog područja stvorit će pak akteri Hrvatske kneževine u 9. stoljeću. Kao mogući odgovor na pitanje o pokrštanju Hrvata ponuđene su dvije teze – dalmatinska i franačka. Ona franačka je potvrđena brojnim argumentima i

¹⁰¹ Ante Škegro, »The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis)«, *Povijesni prilozi* 26, 2007., str. 10.

¹⁰² Isto, str. 12.

¹⁰³ Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome I: Catalogue*, 1995., str. 183. Napomenimo da je pitanje ubikacije biskupije Ludrum i njenog središta i dalje otvoreno. Gabričević je 1953. godine poistovjetio Ludrum s lokalitetom Otok (vidi u: Migotti, 1990., str. 49.), dok se u novije vrijeme ta biskupija traži u dubljem zaleđu središnjeg dijela istočnog Jadrana (regija Čikole i njezike pritoke Vrbe, sinjsko-vrlički kraj, glamočko-livanjsko i buškoblatsko područje). Središte joj se poistovjećuje s magnumskim municipijem (municipium Magnum) na Balinoj glavici (Kljaci) u Umljanovićima kod Drniša, odnosno traži se na području Buškoga blata (Buško jezero) (vidi u: Škegro, 2007.)

¹⁰⁴ Vidi u: Ivan Basić, »Ecclesia Scardonitana - stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve / Ecclesia Scardonitana. Stato della ricerca e problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona«, u: *Studia Varvarina I* (ur.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zagreb, 2009.

¹⁰⁵ Isto

¹⁰⁶ Isto, str. 53.

¹⁰⁷ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 76.

¹⁰⁸ Isto, str. 77.

indicijama, a očituje se primjerice u štovanju franačko-akvilejskih svetaca, imenima svećenika koji djeluju na Jadranu, u liturgiji te napokon u tipologiji arhitekture čiju analogiju nalazimo na području milanskog i akvilejskog patrijarhata, odnosno tamo gdje se provodila ambrozijanska liturgija.¹⁰⁹ Neke od glavnih karakteristika ranosrednjovjekovne arhitekture oblikovane u službi ambrozijanske liturgije su troapsidalnost svetišta te zapadno zdanje ili *westwerk*.

Sami povijesni izvor nisu uvijek išli u prilog franačkoj teoriji. Primjerice, Konstantin Porfirogenet, hvaleći svog djeda Bazilija, govori kako je upravo Bazilije bio taj koji je pokrstio istočnojadranske Slavene. To nije u potpunosti točno, napominje Budak, jer je Hrvatska dotad uvelike već bila kršćanska, ali je u dugom procesu pokrštavanja i Bazilije imao ulogu nakon što je zavladao Neretvanskom kneževinom, tada gotovo nepristupačnom kršćanskim misionarima.¹¹⁰ Na području hrvatske države u 9. stoljeću postojala je samo jedna – ninska biskupija, za razliku od biskupija bizantskih gradova koje su ograničene samo na najuže okružje.¹¹¹

Prihvatanjem kršćanstva grade se nove ili obnavljaju stare crkve ili druge građevine. Važnu stavku čini i opremanje crkvi liturgijskim namještajem, i to u stilu predromanike, stilu čiji je razvoj vidljiv putem djelovanja klesarskih radionica u središtima na obali – u Zadru i Splitu.¹¹² Tako je većina liturgijskog namještaja izrađena u priobalnim gradovima, sve dok klesarske radionice nisu bile oformljene i u hrvatskoj državi.¹¹³ Graditeljska aktivnost na području sakralne arhitekture očituje se u doba vladavine Trpimira i Branimira. Trpimir dovodi benediktince u Hrvatsku i za njih preuređuje ranokršćanski kompleks u Rižinicama kod Solina odakle potječe ulomak zabata oltarne pregrade koji spominje Trpimira (*Pro Duce Trepimero*).¹¹⁴ To je samo jedan od primjera adaptacije ranokršćanskog kompleksa u ranom srednjem vijeku. U Trpimirovo doba preuređuju se objekti u Žažviću i Rižinicama, a grade se barem dvije nove crkve – u Kašiću i Lopuškoj glavici.¹¹⁵ Razdoblje Branimirove vladavine optimalno je u širem kontekstu. Već oslabljeno Franačko carstvo omogućava mu samostalnije vođenje politike, a u njegovo doba se i uređuju odnosi s Bazilijem I (867. – 886). Uz njega je i ninski biskup Teodozije koji odlazi u Akvileju na potvrdu biskupske časti, što opet govori o vezi hrvatske crkve sa sjedištem patrijarhata. Teodozije uspjeva i zasjesti na splitsku biskupsku stolicu nakon smrti biskupa

¹⁰⁹ Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina*, 1992, str. 26.

¹¹⁰ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 1994., str. 25.

¹¹¹ Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina*, 1992., str. 31.

¹¹² Isto, str. 25.

¹¹³ Isto

¹¹⁴ Tomislav Marasović, »Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji«, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split: JAZU i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1978.

¹¹⁵ Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina*, 1992., str. 29.

Marina, što predstavlja prvi pokušaj ujedinjenja biskupija u jedinstvenu crkvenu provinciju.¹¹⁶ Iako je time učinjen prekršaj, papa mu oprašta jer će time primiti i dalmatinsku crkvu pod svoje okrilje.¹¹⁷

Graditeljska uloga Branimira i Teodozija je značajna; u to vrijeme su obnovljene ili opremljene crkve ninskog područja (Nin, Šopot kod Benkovca) ili šibenskog područja (Otres kod Bribira, Ždrapanj kod Skradina), dok bi crkva u Muću mogla biti uspjeh Teodozijeva pokušaja ujedinjenja dviju Crkava (hrvatske i dalmatinske).¹¹⁸ Zahvaljujući natpisima s imenom kneza Branimira na fragmentima crkvenog namještaja, okvirno su datirane izgradnje (primjerice Sveta Cecilija na Stupovima u Biskupiji kod Knina) odnosno nova opremanja crkvi (primjerice Sveta Marija u Biskupiji i Sv. Petar u Gornjem Muću).

Nakon Teodozijeve smrti splitska i ninska stolica ponovno su razjedinjene. U vrijeme Tomislavove vladavine realizirat će se ideja o sazivanju zajedničkog crkvenog sabora koji bi okupio dalmatinsko i hrvatsko svećenstvo; to je bilo u interesu pape koji bi tim putem riješio problem širenja slavenskog bogoslužja i bizantskih utjecaja.¹¹⁹ Sabor je sazvan u nadbiskupskom Splitu i donesena je odluka da splitski nadbiskup postane metropolit čitave pokrajine.¹²⁰ Drugi salonitanski sabor održan je 928. godine, a značajan je bio zaključak o ukidanju ninske biskupije. Tomislavova politika rezultirala je proširenjem splitske i zadarske dijeceze na hrvatsko područje čime je u crkvenoj organizaciji ujedinjen prostor obalnog područja i zaleđa.¹²¹

3. Rimske ceste na području Dalmacije i dalmatinskog zaleđa

Jedna od ključnih značajki romanizacije svakako je izgradnja infrastrukture, ponajprije cesta koje su povezivale rimske legijske logore, kao i provincijska središta međusobno i s Rimom. Iako su prometni pravci postojali i prije rimske prevlasti na području današnje Dalmacije, izgradnja prave ceste - *via munita* značajan je rimski projekt i to na više razina. Na lokalnoj

¹¹⁶ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 153.

¹¹⁷ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1975., str. 256.

¹¹⁸ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 1994., str. 28.

¹¹⁹ Isto, 32.

¹²⁰ Isto, 32.

¹²¹ Isto, 33.

razini, izgradnja cesta usmjerena je na kontrolu nemirnog stanovništva i na povezivanje susjednih logora.¹²² Salona je tako bila cestom povezana s Burnom (Ivoševci kod Kistanja) i Tilurijem (Gardun kod Trilja). Na razini Carstva, prometna komunikacija značila je spajanje provincijskih centara s Rimom. I nakon propasti Zapadnog Rimskog carstva, putovi su se održali barem u segmentima, slijedeći trase rimskih cesta.¹²³ (Karta 8.) Tijekom 3. i 4. stoljeća obnavljaju se ili podižu sustavi državnih putnih postaja – *mansiones* (Rider), a istovremeno se podižu i zdanja naglašene upravne te administrativne funkcije (Bilice). Moguće je da su *mansiones* bila podignute i na prostoru Muća, u Dugopolju i Dicmu (Decimin), te uz rijeku Cetinu u današnjem Maljkovu i Kijevu.¹²⁴

Izgleda da su rimske ceste od Nina, Zadra i Splita prema Knina funkcionirale kroz cijelo kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje, no za unutrašnjost ne možemo pouzdano reći.¹²⁵ Za razdoblje nakon odlaska rimskih legija s ovog područja ponovno su nam arheološki spomenici jedna vrsta putokaza u shvaćanju važnosti prometnica i njihove uloge u životu naselja. Primjerice, Budak naglašava da grobni nalazi s bizantskim zlatnim naušnicama zvjezdastog tipa u Golubiću kod Knina, Lepurima i Ninu upućuju na kontinuitet naselja pod zaštitom utvrda u Nadinu, Asseriji i Bribiru, odnosno uz prometni pravac koji je Nin i Zadar povezivao s Kninom, a arheološki nalazi upućuju i na razmjerno gustu naseljenost u Sinjskom polju.¹²⁶

Podaci o rimskim cestama i trasama kojima raspoložemo poznati su iz triju glavnih pisanih izvora tj. itinerara i antičkih zemljopisnih karti. Antoninov itinerar najstariji je od njih i sadrži najbitnije podatke za, primjerice, cestu Sirmium-Salona (Itin. Ant. 260, 1-261, 7). Tabula Peutingeriana (*Codex Vindobonensis 324.*) donosi podatke iz polovice 4. i prve polovice 5. stoljeća¹²⁷, a Anonimni Ravenjanin podatke vjerojatno za 6. i 7. stoljeće.¹²⁸

¹²² Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati* (II), 2007., str. 26.

¹²³ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 54.

¹²⁴ Maja Zeman, »Transformacije rimskih villa na prostoru srednje Dalmacije (4.-11. st.). Rezultati novih istraživanja«, 2014., str. 10.

¹²⁵ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 56.

¹²⁶ Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 67.

¹²⁷ Tin Turković, *Prikaz gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010., str. 509. Autor zaključuje kako je karta Peutingeriana nastala u 9. stoljeću prema kasnoantičkom predlošku.

¹²⁸ *Kozmografija* Anonimnog Ravenjanina opisuje kasnorimski svijet, preko 5000 naziva naselja i cesta. Vjerojatno je prvotno napisano na grčkom i vjerojatno sadrži kasnije, srednjovjekovne dodatke. Vidi u: Alexandra Chavarria, »Local Churches and Lordship in Late Antique and Early Medieval Northern Italy«, u: *Churches and social power in Early Medieval Europe*, (ur.) José C. Sánchez-Pardo, Michael G. Shapland, Belgija: Brepols Publisher, 2015., str. 75.; Joseph Schnetz, *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Leipzig: B. G. Teubner, 1940.

Nabrojat ćemo najvažnije pravce koji su prolazili kroz provinciju Dalmaciju¹²⁹:

1. Salona - Burnum - Raetinum (kod Bihaća) - Siscia (Sisak) dolinom Une
2. Salona – Burnum - Ad imum montem Ditionum Ulcirum (dolinom Sane i Sanice) - Ad praetorium (Bosanska Dubica)
3. Salona - Servitium s dvije varijante nakon Aequum - In Alperio : a) via Salvium (Halapić, Glavice) [Glamočko polje, dolina Crne] ; b) via Indenea (Mujdžić) i Baloie (Volari) [Kupreško polje dolinom Janj] - a) i b) se spajaju na sjeveru Leusabe (Mrkonjić Grad) i nastavljaju do granice Castre (Banja Luka).
4. Salona - Ad Hedum castellum Daesitium (Breza) – Argentaria (Srebrenica), via Bariduo (Livno) - Ad Libros (Bukova Gora) [Buško jezero, Kupreško polje] - Ad Matricem (Otinovci) - Bistue Nova (Bugojno) - Stanecli (Mali Mošunj) [dolina Lašve i Bosne]
5. Salona - Ad Bathinum flumen, via Bistue Vetus (Duvno-Tomislavgrad) - Delminium [Duvanjsko polje, nastavlja isto kao i prethodni pravac, do rijeke Bosne]
6. Delminium [dolinom Rame] - Aquae S... (Ilidža)
- 7a. Glavna cesta u smjeru jug-istok, Salona – Naronā – Leusinium - Scodra (Praevalitana, današnja Albanija), via pons Tilurium - Novae (Dikovača) – Bigeste (Ljubuški) - Turres (Mogorjelo) - Ad Turres (Nerezi) – Diluntum - Pardua - Ad Zizio - Leusinium (Panik) - Anderba, itd. Iz Bigeste dvije sporedne ceste vode na jug u Naronu i sjeveroistok u Mostar (Cim i Sutina)
- 7b. Glavna cesta u smjeru sjever-zapad, Salona - Aquileia, via Andetrium (Muć) - Mun. Magnum - Promona (Tepljuh) – Burnum – Scardona - Varvaria i lader (Zadar)
8. Naronā - Aquae S... - Argentana (poznati miljokazi, ali ne i pisani izvori), ista trasa kao 7a, do Crnića kod Stolca - Diluntum zatim Nevesinjsko polje i dolina Tresanice do Sarajevskog polja
9. Mun. Malvesiatum (Skelani) - Sirmium (Srijemska Mitrovica u Panoniji) dolinom Drine
10. Epidaurum (Cavtat) - Ad Zizio – Asamo - Mun. Malvesiatum

¹²⁹ Popis cestovnih pravaca u provinciji Dalmaciji preuzet je iz sinteze Pascale Chevalier (*Ecclesiae Dalmatiae*, Tome II: Illustrations et conclusions, 1995.), u kojoj su navedene komunikacije relevantne za kasnoantičko razdoblje i konstituiranje prvih sakralnih objekata na području provincije Dalmacije. Najkompletniji pregled cestovnih pravaca donose Ivo Bojanovski (vidi: Bojanovski, 1974.) i Željko Miletić (vidi: Miletić, 1993.).

Među nabrojanim pravcima koji povezuju civilna, vojna i upravna središta po čitavoj provinciji, opisat ćemo segment koji je na neki način odredio sudbinu lokaliteta o kojima je u ovome radu riječ. Radi se o segmentu Andetrium (Muć) - Magnum - Promona (Tepljuh), koji je dio većih pravca, poput pravca Salona-Akvileja.

3.1. Trasa rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona

Cesta koja danas spaja Drniš i Split velikim dijelom slijedi trasu komunikacije izgrađene za vrijeme rimske uprave u Dalmaciji u prvoj polovici 1. stoljeća. Prometna komunikacija nastala je na prirodno povoljnom pravcu pa tako i danas prolazi dolinama Čikole, Vrbe i Sutine, povezujući Drniško i Sinjsko polje. Antička prometnica kojom su Rimljani putovali od jednog do drugog vojnog logora slijedi toponime delmatskih uporišta smještenih na uzvisinama nad krškim poljima, poput Andetrija ili Promone. U rekonstrukciji rimske ceste i položaja rimskih logora i naselja nezaobilazan izvor su pisani izvori koji govore o ilirsko-rimskim sukobima na ovim područjima.¹³⁰ Međutim, važno je i sagledati situaciju na terenu i proučiti međusobne odnose položaja na kojima se pretpostavljaju rimski logori ili pak delmatske gradine, jer nam uvid u njihove međusobne odnose i njihove geografske karakteristike omogućava bolje shvaćanje transformacija monumentalnog pejzaža.

Za gradnju cesta kojima je ishodište u Saloni zaslužan je namjesnik Publije Kornelije Dolabella. On je inicirao gradnju čak 580 kilometara cestovnih pravaca u provinciji Dalmaciji za vrijeme svog namjesništva, od 14. do 20. godine. Podatke o cestama donose takozvane Dolabelline ploče pronađene uzidane kao spolije u splitskom zvoniku Svetog Duje.¹³¹ Najznačajniji Dolabellin pothvat bilo je povezivanje Rima preko Salone s unutrašnjošću Ilirika, a naziv te ceste je Ad Fines provinciae Illyrici (CIL III, 3200 = 10156). *Tabula Peutingeriana* ju bilježi kao cestu Salona-Servitium¹³² kako je naznačeno i u našoj listi najvažnijih prometnica u provinciji.

¹³⁰Plinije Stariji u svom djelu *Naturalis Historia* iznosi podatke o rimsko-ilirskim sukobima. Strabon u djelu *Geografija* spominje naselja među kojima i Andetrium i Priamona (Promona)

¹³¹Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb: VPA, 1986, str. 240.-243.; Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem*, 1974., str. 17.

¹³²Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 2007., str. 63.

Za povezivanje Salone sa zaleđem, važna je Via Gabiniana (Ab Salonis Andetrio) koja je iz antičke Salone vodila u Andetrij. Dovršena je 16. ili 17. godine, jednako kao i magistralna komunikacija Ad Fines provinciae Illyrici (CIL III, 3200 = 10156) koju su gradili pripadnici VII. legije utaborene u Gardunu kraj Trilja na Cetini (Tilurium).¹³³ Ista legija gradi i cestu Ab Salonis Andetrio, a njenu prvu dionicu gradila je i XI. legija, smještena u Burnumu.¹³⁴ *Tabula Peutingeriana* označava cestu Gabiniana na trasi Salona-Burnum (Salona XVI - Andetrio XIV - Magno VII - Promona XVI - Burnum) (Slika 23).¹³⁵ Cesta se od Salone odvajala kod Grla na Klisu i kroz Prugovo i Gizdovac vodila u Andetrij.¹³⁶ Komunikacija je nastavljala dalje prema Ditionskim planinama, pa smjer ceste prema tome izgleda: Salona – Andetrium – Promona - Burnum – mons Ulcirus.¹³⁷

Podaci o cesti poznati su s natpisa CIL III 3198 a + 3200 b (...viam Gabinianam ab Salonis Andetrium) i natpisa CIL III 3201 + 3198 b = 10159 + 10156 b (ad imum montem Ulcirum) koji se odnosi na nastavak te ceste.¹³⁸

Iako su komunikacijski pravci temeljeni uglavnom na prirodnim putevima postojali i za vrijeme delmatske slobode, oni nisu zadovoljavali potrebe rimske vojske. Prije Dolabellinih zahvata nije bilo „moderne“ prometnice, što dokazuje i solinski natpis: „...*item viam Gabinianam ab Salonis Andetrium aperuit et munit per leg. VII*“ (CIL III, 3200=10156).¹³⁹

Via Gabiniana (ab Salonis Andetrio) vodila je iz Salone u Andetrij, ali cesta je nastavljala i dalje, prolazeći naseljima Munucipium Magnum (Balina Glavica) i Promona, sve do sjedišta legija, Burnum (Ivoševci kraj Kistanja); drugi odsječak ceste Gabiniane skretao je prije Klisa prema drugom legijskom logoru, Tiluriju i dalje prolazio Livanjskim poljem.¹⁴⁰

Prometnica koja je spajala gradove Jader i Salonu spajala se na Promonu i Petrovim poljem nastavljala do Salone preko Andetrija. Željko Miletić opisuje pravac ceste: iz Jadera je cesta

¹³³ Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem*, 1974., str. 131

¹³⁴ Luka Bekić, *Ilirski i rimski Andetrij*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2002., str. 13

¹³⁵ *Tabula Peutingeriana*, Codex Vindobonensis, 324, segment 5

¹³⁶ Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem*, 1974., str. 206.

¹³⁷ Isto, str. 211.

¹³⁸ Željko Miletić, »Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32 (19), 1993., str. 131

U literaturi se dugo vodila rasprava o tome je li Via Gabiniana nazvana po Aulu Gabiniju, konzulu kojeg je Cezar poslao da pokori pleme Delmata netom nakon što su oni osvojili Promonu. Istog konzula su Delmati pokraj Sinodija (Balina glavica) porazili 48. godine pr. Kr. Vjerojatnije je da je cesta nazvana po nekom Gabinijanu, jer, kako to već Veith primjećuje, da je cesta nazvana po Aulu Gabiniju, zvala bi se Via Gabinia, a ne Via Gabiniana. (vidi u : Bojanovski, 1974.)

¹³⁹ Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem*, 1974., str. 131.

¹⁴⁰ Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 2007, str. 25

slijedila trasu preko Babinduba (nedaleko od lokaliteta Crkvina-Galovac), preko Nedinuma, Asserije i Alvarije do Burnuma (Slika 22). Prometnica je prelazila rijeku Krku (Titius fl.) kod Bobodola, vodila do Promone, uz Kadinu Glavicu do municipija Magnuma. Nastavljala je dolinom Vrbe do Andetrija i Klisa, da bi došla do Salone preko tri kraka (niz Klis Kosu desnom obalom do Jadra; niz Bili brig; preko Žižića, Donjih Ropotina i Manastirina do episkopalnog centra).¹⁴¹

Joško Zaninović je u sklopu stručnog rada „Antičke ceste na drniškom području“ sakupio podatke i terenski evidentirao ostatke ceste od Promone do Magnuma. Ona prolazi istočnim i sjeveroistočnim dijelom Petrova polja u dužini od oko 15 km, a najvećim dijelom se preklapa sa suvremenom prometnicom Siverić – Biočić – Miočić – Parčić – Kanjani - Kadina Glavica – Otavice – Gradac - Donji Baljci - Balina glavica (Umljanovići). Prilikom rekognisciranja terena definirano je nekoliko ulaza u Magnum – sa sjeverozapadne strane ulazilo se iz pravca Promone preko nekadašnjeg čikolskog mosta, a sa zapadne strane ulazilo se iz pravca Ridera. Južni ulaz, iz pravca Salone, devastiran je izgradnjom suvremene prometnice. Ostaci ceste vidljivi su na kamenitom području Moseća, dok su oni u poljima uglavnom 70-ak centimetara pod zemljom. U neposrednoj blizini komunikacije evidentirano je 30-ak arheoloških lokaliteta s nalazima antičkog i srednjovjekovnog sloja.¹⁴²

Kako je već napomenuto, prije dolaska Rimljana u zaleđu Dalmacije nije postojao prometni pravac dostojan rimskih legija. Dolabelline ceste građene su kako bi se povezali rimski vojni tabori, ali i kako bi se kontroliralo pokoreno domaće stanovništvo. Područje između Moseća i Svilaje Delmati su vješto koristili protiv Rimljana i upravo su im tu zadavali brojne udarce. Na staroj prometnici koja je povezivala nekoliko delmatskih gradina u dolinama Vrbe i Čikole, 48. godine pr. Kr. poražen je Aulo Gabinije, Cezarov legat, dok je August 34. pr. Kr. ranjen u borbama oko Promone i Setovije. Postavljanjem vojnih logora rimskih legija u Burnumu i Tiluriju i gradnjom ceste koja ih spaja, omogućeno je rimskoj upravi brzu komunikaciju između vojnih jedinica i kontrolu područja. Osim osiguravanja područja i uspostavljanja „reda“ među pokorenim stanovništvom, izgradnja logora imala je za cilj i novačenje vojske koja se sada sastojala i od članova pokorenih Delmata.¹⁴³

Budući da Delmati naseljavaju gradine na strateškim položajima s kojih se mogu lako obraniti, dolaskom Rimljana i izgradnjom infrastrukture koja Rimljanima među ostalim služi i za

¹⁴¹ Miletić, »Rimske ceste«, 1993., str. 117.

¹⁴² Iz rukopisa Joška Zaninovića, ljubaznošću Gradskog muzeja Drniš

¹⁴³ Više o ulozi stalnih rimskih vojnih logora na delmatskom području vidi u: Periša, 2008.

kontroliranje domaćeg stanovništva, dolazi i do promjena u pejzažu. Zaninović ističe kako rimske ceste nastaju na trasama starih delmatskih stočarskih puteva i staza, a kao rezultat toga, nastaju naselja bliža prometnicama, u podnožju gradina, čime se stvaraju odvojena naselja (primjerice rimski i delmatski Andetrij) ili se naselja spajaju u jednu cjelinu (Balina glavica).¹⁴⁴ Budući da su ceste i novonastala naselja često imala vojnu funkciju, u nekim slučajevima u podnožju predrimskih gradina smještaju putne postaje, vojna uporišta (primjerice Andetrij), a na nekim mjestima osnivaju se gradski oblici zajednice - municipiji (primjerice municipij Magnum koji ima i značaj putne postaje).

4. Naselja na trasi rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona

Iz poglavlja posvećenima povijesnom pregledu i rimskim cestama na području dalmatinskog zaleđa uviđa se da je na ovom geografskom području naseljenost u doba rimske uprave, odnosno za vrijeme antike i kasne antike, bila gusta, i da je takva organizacija života morala ostaviti traga arheolozima. Na potezu od Gornjeg Muća do planine Promine nailazimo na predrimske, rimske (antičke), kasnoantičke i ranosrednjovjekovne lokalitete (Karta 2 i 3). Na nekima od njih pronađeni su arheološki materijali iz pojedinih razdoblja, no nalazi su često bili slučajni, a arheološka istraživanja na nekim lokalitetima su provedena prije više od 50 godina. Tako je arhitektura iz određenog razdoblja, bilo da se radi o antici, kasnoj antici ili ranome srednjem vijeku na nekim lokalitetima potvrđena i poznata (barem iz izvora, ako ne iz suvremenih istraživanja), dok na drugima istraživači samo pretpostavljaju postojanje arhitekture iz jednog od navedenih razdoblja. Iako katalog uglavnom okuplja samo one lokalitete na kojima je poznata sakralna arhitektura barem jednog razdoblja, u ovom poglavlju bit će riječ i o onim lokalitetima s kojih potječu različiti arheološki materijali i koji unatoč manjku arhitektonskih ostataka doprinose poznavanju kulturno-povijesne baštine Zagore.

Sljedeća tablica donosi popis lokaliteta i prisutnost nalaza.

¹⁴⁴ Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 2007., str. 26.

	Predrimski nalazi	Antički nalazi	Ranokršćanska arhitektura / skulptura	Ranosrednjovjekovna arhitektura / skulptura	Ranosrednjovjekovna nekropola
Gornji Muć (Andetrium)	+	+	+/+	+/+	
Nisko			+/+		
Balina glavica (Municipium Magnum)	+	+			
Kljaci			-/+	-/+	
Baljci		+			
Gradac		+	-/+	+/+	
Otavice		+			+
Kričke				-/+	
Kadina glavica		+			
Cecela		+	+/+	(?)/+	
Badanj		+	-/+		
Fenčevina (Driš)					+
Trbounje		+	+/+		
Lišnjak			(?)/+		
Tepljuh-Biočić (Promona)	+	+	+/+		
Velušić		+			

4.1. Predrimski i rimski (antički) lokaliteti

U idućim redcima predstaviti ćemo pregled predrimskih i rimskih, odnosno antičkih lokaliteta na području od Promone do Andetrija (Karta 4). Na nekima od ovih lokaliteta povijest naseljavanja možemo pratiti u kasnoj antici i u srednjem vijeku, pa i čak do danas, dok su neki tijekom kasne antike izgubili svoju funkciju. U blizini delmatskih gradina Rimljani su uspostavili legijske logore (Burno i Tilurij), organizirali naselja, infrastrukturu i život po rimskom modusu. Na području između Burna i Tilurija, organizirani su kasteli i pomoćne vojne jedinice (augzilijarne jedinice). U znanstvenoj literaturi ovaj se obrambeni sustav ponekad naziva Delmatskim limesom, a razlozi nastanka niza logora koji se često tumače kao obrambeni pojas, još uvijek je tema rasprave među istraživačima.¹⁴⁵ Rasprava o vojno-obrambenom rimskom sustavu izlazi iz okvira ovog rada, no bitno ga je spomenuti radi razumijevanja promjena u monumentalnom pejzažu. Slijedi pregled predrimskih i rimskih naselja te osvrt na antičku materijalnu baštinu.

Gornji Muć :

U povijesti je Andetrij poznat kao delmatska gradina u koju se skrio Baton, predvodnik ustanka protiv rimske vlasti. Zaninović navodi položaj predrimske gradine Andetrij sjeverozapadno od brda Visovac-Dobreč iznad Gornjega Muća: „*Greda stoji na osami; duga je oko 400 m, nadmorske visine oko 450 m. Na njoj su konstrukcije u suhozidu, u obliku pačetvorine različitih dužina. Najduži jugoistočni zid dug je 120 m. S nje se pruža pogled na cijelo Mućko polje, a prema jugu sve do Klisa.*“¹⁴⁶ Bekić pretpostavlja da gradina nije bila cijelo vrijeme naseljena već je služila kao pribežilište delmatskim zajednicama u blizini.¹⁴⁷ Antički nalazi koje je u 19. stoljeću župnik M. J. Granić našao tijekom iskapanja dolaze s položaja Dobreč i Ordžija. Bekić na položaju Ordžija pretpostavlja rimski tabor, a na položaju Dobreč civilno naselje. Objasnjava kako Ordžija ima pogodniji položaj za rimski tabor jer se nalazi na sredini Mućke doline što mu omogućava nadzor cestovne komunikacije, ali i vizualnu komunikaciju s Čukovom gredom. Rimski tabor Bekić smješta na zapadnu stranu potoka Zmijavac, a njegove kanabe na istočnu

¹⁴⁵ Delmatski limes, koji obuhvaća lokalitete Ivoševci, Tepljuh, Kadina Glavica, Balina glavica, Muć i Gardun, tema je istraživanja provedenog u sklopu projekta *Between the Danube and the Mediterranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era (RoMiCRO)* od 2014. do 2018. godine. (dostupno na web stranici <http://www.ffzg.unizg.hr/romicro/>); o raspravi o nastanku i ulozi rimskih logora na području Provincije Dalmacije vidi u: Darko Periša, »Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?«, u: *Archaeologia Adriatica* 11 (2008.), str. 514.

¹⁴⁶ Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati* (II), 2007., str. 7.

¹⁴⁷ Luka Bekić, »Andetrij, rimsko vojno uporište. Topografske odrednice«, u: Izdanja HAD-a 27/2011, str. 316.

stranu potoka, u blizini današnje crkve Svetog Petra.¹⁴⁸ Dobreč, koji se nalazi na južnom dijelu doline, gotovo je sakriven.¹⁴⁹ Na tom području nalaze se gromače na kojima se može pronaći antički građevni materijal kao što je opeka koja vjerojatno potječe od peći opeka iz Knina.¹⁵⁰

Još je M. J. Granić naslutio ostatke rimskih građevina koje su na tom području morale biti sagrađene. Tako primjerice donosi vijest o pronalasku dvjestotinjak ulomaka stupića koji su bili dio neke rimske građevine, a navodi i pronalazke različitih ulomaka poput mramora te mozaike i cijevi od opeke; iskapajući ostatke nekadašnje građevine, Granić je pretpostavio portik, iza kojeg bi se trebali nalaziti ostaci neke, kako je sam navodio, veličanstvene zgrade, a Ljubić je preko novčića datirao istu u 4. stoljeće.¹⁵¹ Iz navedenih i drugih fragmenata koje Granić navodi u pismima, može se zaključiti da su na području rimskog Andetrija postojale zgrade javne i sakralne funkcije te uređen vodovodno-kanalizacijski sustav.

Balina glavica:

Municipium Magnum ubiciran je na jugoistoku Petrova polja, na Balinoj Glavici u naselju Umljanović. Municipij se prostirao na području koje je s jugoistočne strane ograničeno podnožjem Baline glavice, s istočne strane današnjim zaseokom Relatama, na jugu i jugozapadu suvremenom cestom Drniš-Split te na sjeveru rijekom Čikolom. Prosječna dužina lokaliteta u Balinoj Glavici je gotovo kilometar i pol, a prosječna širina nešto više od pola kilometra.¹⁵² Upravo zbog prometne važnosti na Balinoj glavici još u prapovijesno doba nastalo je delmatsko gradinsko naselje, koje možemo poistovjetiti s jednim od dva Strabonova Sinodija.¹⁵³ Municipij je funkcionirao kao značajno naselje do kasne antike. Kod Sinodija se odigrala jedna od bitaka između Rimljana i Delmata u kojoj je teško poražen Aulo Gabinije, a nakon koje je rimske zastave vratio tek August.¹⁵⁴ Nakon odlaska legija, tu se nalazila postaja konzularnih beneficijara u kojoj su bili raspoređeni pripadnici legije XI. Claudia i legije XIII. Gemina s dunavskog limesa.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Luka Bekić, *Ilirski i rimski Andetriji*, 2002., str. 128.

¹⁴⁹ Isto, str. 317.

¹⁵⁰ Željko Miletić, »Rimske ceste«, 1993., str. 65.

¹⁵¹ Ivan Mirnik, Dopisivanje don Mije Jerka Granića iz Muća Gornjeg s don Šimom Ljubića u Zagrebu, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska povijesno-arheološka baština* 1, Tomislav Šeparović (ur.), Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010., str. 76.

¹⁵² Ivo Glavaš, »Municipij Magnum – raskrižje rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52 (2010.), str 48.

¹⁵³ Vidi fusnotu br. 26

¹⁵⁴ Vidi u: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 2007., str. 13.

¹⁵⁵ Vidi u : Ivo Glavaš, »O municipalitetu Magna«, *Opusc. Archo.* 36, 2012.

Magno u kasnoj antici spominje Anonim iz Ravene u svojoj *Kozmografiji* „Item ad aliam partem desuper sunt civitates *Decimin, Endetrio, Magnum, Promona...*“¹⁵⁶ Drugi salonitanski crkveni sabor 533. godine stavlja teritorij Magna pod jurisdikciju novoosnovane biskupije u Ludru čije sjedište nije sa sigurnošću ubicirano.¹⁵⁷ U tom slučaju ne spominje se sam municipij već njegovo šire područje. Drugim riječima, centar nekada moćnog antičkog municipija gubi na značenju, ali se u njegovoj okolini gradi ranokršćanski objekt (vjerojatno u obližnjim Kljacima).

Na prostoru Baline glavice još su danas na maloj dubini tla te pod suhozidima vidljivi ostaci arhitekture koja pripada municipiju. Pokusne sonde izvedene su 2000. godine na lokaciji Krstače, a istraživanja je vodio muzej u Drnišu. Rekognosciranje je izvedeno 2009. godine kada je uočeno je i da gomile podno Baline skrivaju starije zidove.¹⁵⁸ Na gomilama u blizini zapadnog podnožja Baline Glavice još se i danas mogu pronaći fragmenti priklesanog kamena, ostaci tegula i šute, a stanovnici Umljanovića i Kljaka tijekom stoljeća su koristili materijal pronađen na području antičkog Magna za izgradnju kuća, tako da se u tim naseljima mogu pronaći antički spoliji. Više je antičkih i kasnoantičkih spomenika koji potječu s prostora Baline glavice ili neposredne okoline. S prostora Baline glavice potječe poklopac ranokršćanskog dječjeg sarkofaga s uklesanim križem na zabatu, koji se čuva u Gradskom muzeju u Drnišu. Na prostoru Umljanovića pronađeno je sedam beneficijarnih žrtvenika, koji svjedoče i o statusu ovog mjesta, odnosno, da je postaja Magnum bila postaja konzularnih beneficijarija, o čemu u nekoliko navrata piše Glavaš.¹⁵⁹ U susjednim Kljacima su pronađeni antički nalazi za koje pak postoji mogućnost da su doneseni upravo s područja Baline glavice.

Baljci:

Između sela Gradac i Baline glavice, uz istočni rub Petrova polja smješteno je selo Baljci. Noviji dio sela (Donji Baljci) dijelom je smješten uz samu rimsku cestu Magnum-Promona. Između sela Baljci i Baline glavice nalazi se lokalitet Perijina ili Baljačka glavica odakle potječu dvije stele, od kojih je jedna posvećena Junoni.¹⁶⁰

¹⁵⁶ *Ravennatis Anonymi Cosmographia IV, 16*

¹⁵⁷ Vidi fusnotu 69.

¹⁵⁸ Ivo Glavaš, »O municipalitetu Magna«, *Opusc. Archeo. 36*, 2012., str. 70.

¹⁵⁹ Vidi u: Ivo Glavaš 2009; 2011; 2012

¹⁶⁰ Spomenik se danas nalazi u Gradskom muzeju Drniš

Otavice:

U Otavicama je pronađen sitni materijal, ulomak miljokaza, a postoje indicije da se na području Otavicama nalaze i ostaci rimske arhitekture, na što možda ukazuje i toponim Zidinice.

Gradac:

U selu Gradac, točno iznad trase ceste koja je od Salone vodila prema Promoni, oko današnje župne crkve zabilježeni su kasnoantički i ranokršćanski predmeti.¹⁶¹

Kadina Glavica:

Na području sjevernog dijela Petrova polja u okolici Drniša pronađen je velik broj natpisa rimskih pomoćnih vojnih postrojbi, što je navelo na pitanja o smještaju pomoćnog vojnog logora na području Kadine Glavice.¹⁶² Logor se pokušavalo povezati s tri potencijalne lokacije: Tepljuh, Kadina Glavica i Balina Glavica (Municipij Magnum). Miletić i Glavaš predlažu ubikaciju u Kadinoj glavici, a ime logora Promona, prema imenu lokalne peregrinske zajednice (*pagus*) s centrom u Magnu.¹⁶³

Naselje Kadina Glavica smješteno je 6 km istočno od Drniša. Sjeverozapadno od Kadine Glavice uočava se kvadratni prostor, na jugozapadnom podnožju uzvišenja Glavičina gdje bi se trebao nalaziti pretpostavljeni *castellum* auxilijarnih jedinica.¹⁶⁴ S tog mjesta pruža se pogled prema Drnišu i Petrovu polju. Kako zaključuje Glavaš, logor je mogao osiguravati segment glavnog magistralnog prometnog pravca Akvileja-Dirahij, kao i ostale prometne pravce koji su prolazili tim prostorom, primjerice onaj od Burna do Andetrija izgrađenog najkasnije u Augustovo vrijeme.¹⁶⁵ Međutim, arheološka iskapanja nisu vršena na spomenutom području, a konzultiranjem pretraživača Geoportal DGU, Arkod, ISPU i Google Earth, te istraživanjem samog područja, Nikola Cesarik i Luka Drahotusky-Bruketa zaključili su kako nije opravdano na uzvišenju Glavičina tražiti auxilijarni logor.¹⁶⁶ Navode kako je spomenuti prostor gotovo duplo veći od uobičajene površine auxilijarnih logora na području provincije Dalmaciji; kutevi koji

¹⁶¹ Vidi u: Ante Uglešić, Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije, 2006., str. 51-52.

¹⁶² Ivo Glavaš, »O municipalitetu Magna«, 2012., str. 63.

¹⁶³ Isto, str. 64. Pagani Promonenses se spominju na brončanoj pločici (CIL III, 149692) koja se čuva u Beču, a prvi je - inače dosta fragmentarni natpis - s Promonom povezoao 1902. godine još Mommsen. Više o tome u: Liebl, H. (1902.): Epigraphisches aus Dalmatien, Jahreshefte

¹⁶⁴ Ivo Glavaš, »Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici«, u: Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 35 (2014), str. 63.

¹⁶⁵ Isto, str. 66.

¹⁶⁶ Nikola Cesarik, Luka Drahotusky-Bruketa, »The inscription of Cohors III Alpinorum from Cecela near Drniš (Dalmatia) and the question of the roman military presence in Petrovo polje during the principate«, u: Journal of Ancient History and Archaeology No. 7.2, 2020., str. 36-38.

zatvaraju prostor nisu zaobljeni, kao što je uobičajeno; ostaci među kojima se razabiru strukture zidova ne odgovaraju strukturama karakterističnima za gradnju rimskih vojnih objekata.¹⁶⁷

Na području Kadine Glavice nalaze se antički spomenici kao spoliji u stambenim ili javnim objektima, primjerice nadgrobni spomenik Sura, konjanika ale Klaudije nove, stela Verkaja, konjanika ale Klaudije nove i žrtvenika Jupiteru koji je dao postaviti Marko Junije Fadeno, dekurion III. kohorte Alpinaca.¹⁶⁸ Međutim, prisutnost naknadno upotrebljenih ulomaka spomenika ne treba nužno objašnjavati postojanjem rimskog logora u blizini. Štoviše, Cesarik smatra kako na području Petrova polja i nije bilo auxilijarnog logora, već su takvi bili smješteni uz gornji tok rijeke Krke, nedaleko od legijskog logora Burna.¹⁶⁹

Tepljuh – Biočić (Promona):

Po svemu sudeći delmatsko, ime Promona spominje se u kontekstu delmatske gradine i bitki između ovog ilirskog naroda i Rimljana. Neki izvori ju tumače kao liburnsku, drugi kao delmatsku gradinu.¹⁷⁰ Danas je Promina naziv planine i općine, a točan položaj delmatske gradine i dalje je predmetom rasprave. Alberto Fortis spominje Promonu kao liburnsku gradinu „što zadade toliko posla Rimljanima“, koja se izdizala nedaleko od Konjskog brda.¹⁷¹ Tijekom svog putovanja vidio je, kaže, „ostatke zidina što su ga sagradili Augustovi vojnici u opsegu od pedeset stadija da presjeku komunikacije između Ilira utvrđenih u Promoni i njihovih sunarodnjaka i saveznika iz susjednih krajeva“.¹⁷² Danas je i dalje otvorena rasprava o ubikaciji predrimске Promone. Prema zapažanjima Dušana Raškovića, radi se o sistemu utvrđenja koja su bila smještena na istočnom dijelu planine Promine, otprilike na području 11 brdašaca između sela Tepljuh i Uzdolje, a danas se na padinama Promine mogu vidjeti neobjašnjeni „ostaci ostataka“ zidina.¹⁷³

¹⁶⁷ Isto, str. 37.

¹⁶⁸ Isto, str. 66-67.

¹⁶⁹ Vidi u: Nikola Cesarik, »River Crossings and Roman Auxiliary Forts: A New Evidence from the River Krka«, u: Coll. Antropol. 41, 2017.

¹⁷⁰ Treba napomenuti da je prvo pitanje koje se postavlja u vezi Promone ono etničko: Miletić ističe kako je predrimska Promona politički pripadala Delmatima, ali je mogla u jednom trenutku pripasti Liburnima kao nagrada za lojalnost Rimu tijekom delmatsko-rimskih ratova. (Željko Miletić, »O teritorijalnim razgraničenjima oko Krke kod Miljevaca u rimsko doba«, u: *Miljevci u prošlosti s pogledom u budućnost. Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Miljevci u prošlosti s pogledom u budućnost - Visovac - Drinovci, 15.-16. lipnja 2007"*, Marko Menđušić, Drago Margaš (ur.), Visovac - Drinovci: Miljevački sabor, 2008., str. 100.

¹⁷¹ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984., str. 76.

¹⁷² Isto

¹⁷³ Dušan Rašković, »Petrovo polje u antici – topografija i nalazi«, *Srpska zora*, 3-4 (1991.), str. 211. Autor u istom radu govori o mogućoj ubikaciji delmatske gradine na Varoškoj glavici i gradini Kalun, strateškom položaju odakle se nadgleda Petrovo polje, a pogled seže čak do Varvarije (Bribir).

Josip Alačević 1878. godine govori o nalazima fragmenata dekorativnog kamena, epigrafskih ulomaka i lucerni na području Promone te navodi da je od sela Tepljuh do Baline glavice (Municipium Magnum) tri sata hoda, odnosno, 8 rimskih milja.¹⁷⁴ Za planinu Prominu kaže da se sastoji od 12 brežuljaka, a na jednom od njih, Petrovcu, ubicira antičku Promonu.¹⁷⁵ Grgur Urlič-Ivanović pronalazi ostatke navodnih rimskih termi u selu Oklaju, te građevinskog materijala poput cigli s oznakom *Q. Clodi Ambrosi*, koji bi mogao odrediti i dataciju objekta u 2. stoljeće.¹⁷⁶

Iste godine i Bulić je izvijestio o mjestimičnim nalazima na prominskom području, a antičku Promonu ubicira na Gradinu kraj Tepljuha.¹⁷⁷ Marun također obilazi područje, a u Promonu ubraja više naselja, koja su i danas dijelom istoimene općine, primjerice Lukar, Razvođe, Sušelj. S nekoliko lokaliteta u okolici Drniša potječu sitni nalazi antičke provenijencije, primjerice figura filozofa u bronci iz 2. stoljeća koja je izložena u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Trbounje:

Početkom 21. stoljeća otkriven je ranokršćanski objekt koji je nastao na periferiji neke antičke ili kasnoantičke građevine, vjerojatno vile rustike.¹⁷⁸ U blizini se nalazi prapovijesna gradina Čupić, a indikativan je i toponim Crkvina.

Velušić:

Selo Velušić nalazi se 8 kilometara sjeverno od Drniša, u zapadnom podnožju Promine. Grgur Urlič-Ivanović na lokalitetu Karlovac našao je dva sarkofaga.¹⁷⁹ Na području Velušića moglo se vidjeti ulomke stupova i keramike.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Josip Alačević, »Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum«, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 1 (1878.), str. 92

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Grgur Urlič Ivanović, »Inscrizioni Inedite«, u: *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 1891. (Genajo), str. 13.

¹⁷⁷ Frane Bulić, »Inscrizioni Inedite«, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1891. (Febraio), str. 17.

¹⁷⁸ Joško Zaninović, str. 53.

¹⁷⁹ Narodni list, broj 6, 1890., str 2

¹⁸⁰ Dušan Rašković, »Petrovo polje u antici«, 1991., str 212.

4.2. Kasnoantički i ranosrednjovjekovni lokaliteti

Kada govorimo o razdoblju kasne antike i ranog srednjeg vijeka, u središtu interesa je sakralna arhitektura, ali i liturgijski namještaj koji čine ulomci skulpture. Ostaci sakralne arhitekture iz ranokršćanskog razdoblja na proučavanom području danas su vidljivi na tri lokaliteta (Gornji Muć, Cecela, Trbounje), a ostaci arhitekture iz ranosrednjovjekovnog doba vidljivi su tek na jednom lokalitetu (Gradac). Postojanje ranokršćanske ili ranosrednjovjekovne arhitekture na nekim je lokalitetima poznato iz starijih istraživanja i zapisa istraživača, no u tom slučaju tlocrtne dispozicije objekata nisu uvijek poznate u detalj. Tlocrt ranokršćanske crkve u Tepljuhu Cambi je rekonstruirao prema zapisima Mihovila Abramića, a izgled bazilike u Niskom poznat je (donekle) iz istraživanja Stjepana Gunjače iz 1948. godine. Od triju navodnih crkvenih građevina na Ceceli poznati su tlocrti one ranokršćanske i vjerojatno romaničke koja na nju sjeda, dok je u Gradcu poznata i sačuvana samo apsida ranosrednjovjekovne crkve.¹⁸¹ Na nekim lokalitetima pronađeni su ulomci liturgijskog namještaja koji daju naslutiti na postojanje ranokršćanske arhitekture. Takav je primjerice slučaj u Badnju kraj Drniša gdje je u pročelju crkve svetog Ivana Krstitelja uzidan ulomak s prikazom dviju riba. Iako malih dimenzija, može se pretpostaviti da je ulomak pripadao ranokršćanskom pluteju.¹⁸² Otprilike kilometar dalje od crkve i desetak metara od željezničke pruge, još je u Marunovo doba pronađen veliki kasnoantički sarkofag s dvoslivnim krovom i akroterijima na kutovima.¹⁸³ S južne strane pruge nalazi se lokalitet koji je među mještanima poznat pod nazivom Zidine, gdje je Marun pretpostavio ranokršćansku crkvu.¹⁸⁴ Nedaleko od Trbounja i ranokršćanskog kompleksa nalazi se selo Lišnjak gdje su pri obnovi grobljanske crkve svetog Ilije pronađeni ulomci kamenog namještaja iz ranokršćanskog doba, a desetak metara sjeveroistočno od groblja nalaze se ruševni ostaci ranije crkve, čija datacija možda odgovara ranokršćanskom dobu, sudeći po nađenim ulomcima.¹⁸⁵ Govoreći o spolijima, spomenimo i kamenu tranzenu u formi križa uzidanu u crkvu Sv. Ivana Krstitelja u Baljcima, kojoj Uglešić pripisuje ranokršćanske osobine, nadodavajući kako bi i podrijetlo crkve moglo biti ranokršćansko.¹⁸⁶ Osim toga, u Baljcima je pronađeno više ulomaka rimske arhitekture poput stupova te rimska keramika.¹⁸⁷

¹⁸¹ Više o ovim lokalitetima vidi u katalogu.

¹⁸² Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2006., str. 43.

¹⁸³ Isto. Sarkofag se danas nalazi u Gradskom muzeju Drniš

¹⁸⁴ Lujo Marun, *Starinarski dnevni*, 1998., str. 235.

¹⁸⁵ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura*, 2006., str. 47.

¹⁸⁶ Isto, str. 51.

¹⁸⁷ Isto

Ranokršćansku arhitekturu nalazimo u Gornjem Muću, u Niskom, na Ceceli, u Tepljuhu i Trbounju, a ista je pretpostavljena u Kljacima i Gradcu. Na svim navedenim lokalitetima osim u Niskom, dosad je potvrđen i antički, odnosno kasnoantički sloj profane arhitekture (usp. Karta 5). Najstariji sakralni objekt na ovom području je oratorij iz 4. stoljeća u Trbounju, koji u 5. ili 6. stoljeću postaje dijelom bazilike. I crkva u Tepljuhu građena je u dvije faze; prvi sakralni objekt nastaje u 5. st., a vjerojatno mu se u 6. st. dodaju aneksi, čime crkva dobiva trolisnu dispoziciju što je tada i „u modi“. Ostali ranokršćanski objekti, onaj na Ceceli, u Niskom i Gornjem Muću datirani su *grosso modo* u 5. ili 6. stoljeće. Objekti na Ceceli i u Niskom trobrodne su crkve impozantnih dimenzija, dok je onaj u Gornjem Muću jednobrod srednjih dimenzija. Na području Gornjeg Muća nailazimo na najbogatiji repertoar materijalnih ulomaka iz antike, kasne antike te ranog srednjeg vijeka.

Neke od navedenih crkvi u upotrebi su i u ranom srednjem vijeku (Gornji Muć, Gradac, moguće i Cecela), što je očito iz nalaza predromaničke skulpture, dok se neke od njih najvjerojatnije napuštaju početkom ranog srednjeg vijeka (primjerice bazilika u Trbounju, kako pretpostavlja Zaninović¹⁸⁸). Za druge pak nemamo podataka kada se i zbog čega napuštaju (Tepljuh). Poznati su i slučajevi kada se središte života premješta se na drugi, obližnji lokalitet (šire područje nekadašnjeg municipija Magnuma, antički tj. kasnoantički je lokalitet smješten na Balinoj glavici, dok ranosrednjovjekovne nalaze imamo u obližnjim Kljacima).

Ranosrednjovjekovna arhitektura zasad je potvrđena samo u Gradcu, dok su na drugim lokalitetima nađeni ulomci liturgijskog namještaja, bilo da se radi o opremanju crkvi ranije datacije ili su isti ulomci pak uzidani u novovjekovne crkve kao spoliji, pa se prema njima pretpostavlja postojanje ranosrednjovjekovne crkve (Karta 6). Možda ne bi bilo pravedno ranosrednjovjekovnu baštinu ovih područja ocjenjivati po važnosti, no svakako možemo primijetiti da je najistraženiji i u literaturi najprisutniji ranosrednjovjekovni lokalitet Gornji Muć, odnosno crkva svetog Petra. Gradac je također značajan u ranom srednjem vijeku, a isto se može pretpostaviti i za Cecelu, ako je suditi po skulpturi s natpisom iz 10. stoljeća.¹⁸⁹ Ova dva lokaliteta mogućnost kontinuiteta od antike do srednjeg vijeka (ali i duže) zasigurno duguju i svom strateškom položaju u Petrovom polju.

Kontinuitet kultnog mjesta ne donosi baš uvijek povoljne vijesti za istraživače i arheologe. Često su zbog duge tradicije ukapanja bili uništeni stariji, uglavnom ranosrednjovjekovni slojevi. Ipak,

¹⁸⁸ Usp. str. 59.

¹⁸⁹ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome I: Catalogue*, 1995., str. 188.

u slučajevima kada su srednjovjekovne crkve preuređivane i obnavljane, dobar dio predromaničkog inventara završio je kao *spolia* u novoizgrađenim dijelovima sakralnog objekta, što je onodobno predstavljalo jednu mogućnost očuvanja vrijednih ulomaka starih zdanja. Takav je slučaj u Gradcu, Gornjem Muću i u Kljacima gdje su ulomci predromaničke skulpture pronađeni uzidani u crkve. Ovi fragmenti pružaju podatke kojima možemo rekonstruirati kontekst u kojem su se ti lokaliteti nalazili u ranom srednjem vijeku. Reljefi iz Kljaka pripisuju se *Trogirskoj klesarskoj radionici* čime se okvirno datira u prvu četvrtinu 9. stoljeća.¹⁹⁰ U produkciju ove radionice spadaju reljefi iz Trogira ili njegove bliže okolice (grad Trogir, trogirsko Malo polje, Bijaći, Stombrate) ili ne odviše daleko od Trogira (Kljaci, Morinje, Brnaze).¹⁹¹

Crkva svetog Petra u Gornjem Muću i crkva Svetog Petra u Gradcu opremljene su liturgijskim namještajem koji je izradila klesarska radionica iz vremena kneza Branimira koja djeluje u posljednja dva desetljeća 9. stoljeća. Nikola Jakšić je tu radionicu nazvao *Benediktinskom klesarskom radionicom*, a njene klesarske produkte raspoznaje se na najmanje 14 lokaliteta.¹⁹² Među njima ima onih koji pripadaju srednjovjekovnoj Dalmaciji (Split, Zadar, Košljun) kao i onih koji su tada bili dijelom hrvatske kneževine (Muć, Biskupija kod Knina, Otres, Lepuri, Kula Atlagić i Nin).¹⁹³ Dosad je sveukupno pronađeno sedam ulomaka s natpisom za koje se smatra da spominju kneza Branimira.¹⁹⁴ Arhitravi su uvijek organizirani na isti način: s kukama na obodu, perecima u sredini i posvetnim natpisom u donjoj zoni, a tri natpisa nose ime kneza Branimira (arhitravi iz Nina, Muća i Otresa).¹⁹⁵ Crkva u Gornjem Muću posebno je važna zbog natpisa na oltarnoj ogradi s imenom kneza Branimira i upisanom godinom 888. Opremanje crkvi luksuznim, novim namještajem, koji se k tome odlikuje i kvalitetom izrade, svjedoči o njihovoj važnoj ulozi u Hrvatskoj kneževini.

Na nekim lokalitetima su zbog ranosrednjovjekovnih nalaza pretpostavljena i naselja. Takav je slučaj u Drnišu na Fenčevini gdje je 1980.-ih otkrivena ranosrednjovjekovna nekropola s ukopima datiranim u razdoblje od 9. do 11. stoljeća.¹⁹⁶

¹⁹⁰ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije: studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015., str. 268.

¹⁹¹ Isto, str. 267.

¹⁹² Isto, str. 355.

¹⁹³ Isto, str. 356.

¹⁹⁴ Maja Bunčić, Anita Dugonjić, *Hrvatska u doba Branimira – povodom 1130 obljetnice od godine Uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnoj gredi iz Gornjeg Muća (katalog)*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2018., str. 16.

¹⁹⁵ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 357.

¹⁹⁶ Anita Gamulin, »Drniš 1494-1994: Katalog spomenika«, u: *Ethnologica Dalmatica*, vol. 3, Split, 1994., str. 86.

Iako na nekim lokalitetima nije pronađena ranosrednjovjekovna arhitektura, na mnogima postoje nalazi predromaničke ili ranoromaničke skulpture, pa stoga zaslužuju da im posvetimo pažnju. Takav je primjer u Kričkama, lokalitetu koji je uvršten u Marasovićev pregled predromaničke arhitekture u srednjoj Dalmaciji.¹⁹⁷ Ovaj lokalitet nije posebno katalogiziran jer osim jednog ulomka uzidanog u crkvu svetog Gregorija, ne postoje nalazi arhitekture kao niti drugih skulpturalnih ulomaka. Ulomak pluteja iz Krički objavio je Ante Milošević u svojoj studiji o ranosrednjovjekovnom nalazu u Gali, a ulomak datira u 7. ili 8. stoljeće.¹⁹⁸ Jedan od pojedinačnih nalaza je i fragment iz Kadine glavice, pronađen na lokalitetu znakovitog toponima – Crkvine (Slika 20).¹⁹⁹ Ovaj ulomak, iako oštećen, ukazuje na dekorativnu organizaciju karakterističnu za zabate kakve je izrađivala benediktinska klesarska radionica: tropruti pleter u donjoj i kuke u gornjoj zoni, između kojih je tanka istaknuta horizontalna profilacija. Samo po jednom ulomku pleterne skulpture nije moguće suditi o potencijalnom sakralnom objektu na lokalitetu gdje je ulomak pronađen, iako postoje indicije da ostaci arhitekture na lokalitetu potječu iz razdoblja kasne antike ili ranog srednjeg vijeka.²⁰⁰ Najbliži lokalitet gdje su pronađeni fragmenti liturgijskog namještaja kao djelo ove radionice je ranosrednjovjekovna crkva u Gradcu.

¹⁹⁷ Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica*, 2011., str. 26.

¹⁹⁸ Isto; više o pluteju iz Krički vidi u: Ante Milošević, »O ostavštini starosjedilaca u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji«, u: *Scripta*, 2010., str. 290-300.

¹⁹⁹ Ulomak je objavljen u izvještaju Hrvatskog arheološkog društva 2007.; Marko Maričić Goran Skelac

²⁰⁰ Isto. Napomena: spomenuti ostaci arhitekture nisu analizirani, niti je precizirano o kakvoj bi se prostornoj dispoziciji moglo raditi.

5. Katalog: sakralna gradnja od 4. do 11. stoljeća na lokalitetima uz trasu rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona

5.1. Gornji Muć – Andetrium

Koordinate: 43° 41' 28" N 16° 29' 03" E

Nadmorska visina: 497 m

O lokalitetu:

Gornji Muć smješten je u sjeverozapadnom dijelu Splitsko-dalmatinske županije, između planine Moseća i Svilaje, na području Mućkog polja. Naseljavanje područja može se pratiti od neolitika. U povijesti je Andetrij poznat kao delmatska gradina u koju se sakrio Baton za vrijeme Batonova ustanka protiv rimske vlasti. Ime Andetrija nalazimo i u nazivu ceste Via Gabiniana (ab Salonis Andetrium) koju je rimski namjesnik Dolabella dao izgraditi 17. godine. Gornji Muć svoje mjesto u hrvatskoj povijesti zauzima ponajprije zahvaljujući pronalasku trabeacije oltarne ograde uzidane u zvonik crkve Svetog Petra s imenom kneza Branimira i upisanom 888. godinom. Od kraja 11. do kraja 17. stoljeća Muć je dio župe Zmine, čije se ime veže uz toponim Zmijavac, koji protječe kraj same crkve Svetog Petra.

Izvori i literatura:

Govoreći o Andetriju, moramo precizirati govorimo li o delmatskom (ilirskom) ili rimskom naselju i prema tome precizirati ubikaciju na položaj Čukova greda, odnosno na Dobreč u Gornjem Muću (usp. Karta 7). U kontekstu transformacija monumentalnog pejzaža govorit ćemo o rimskom Andetriju uz koji će u ranokršćansko doba biti sagrađen sakralni objekt.

Andetrij prvi put spominje grčki povjesničar Polibije (200-120. pr. Kr.) kada izvještava o Delmatima koji uzurpiraju susjedna plemena rimskih saveznika Isejaca, a spominje ga i Strabon (63. pr. Kr – 23.) u svom djelu *Geographica*. Anonimni Ravenjanin smješta antički Andetrium na cestu Via Gabbiana koja je vodila od Salone prema unutrašnjosti povezujući tabor VII. legije

smještene u Tiluriju s taborom XI. legije u Burnu. *Tabula Peutingeriana (Codex Vindobonensis 324)* potvrđuje njegovu važnost unutar mreže prometnica Rimskog Carstva. Muć opisuje i Alberto Fortis, autor djela *Put po Dalmaciji* iz 1774. godine.²⁰¹

Problemom ubikacije antičkog Andetrija bavili su se Josip Alačević i Petar Kaer. Pritom Alačević u svom radu *Municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum* iz 1878. godine smješta antički Andetriji u Mućko polje, dok Kaer u radu *Sull'ubicazione di Andetrium e di altre localita ricordate nella guerra Dalmato-Pannonica*, objavljenom sedam godina kasnije, daje prednost Klisu.²⁰² Ćiro Kalebić 1928. godine objavljuje rad *Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini* i ubicira delmatsku gradinu u Brečevo na Ćukovoj gredi.²⁰³ Tu ubikaciju preuzimaju Bojanovski i Zaninović, pa se u literaturi pojavljuje kao najčešća.²⁰⁴

Lokalitet uz crkvu Svetog Petra zaokuplja pažnju prvih istraživača od 1871. godine kada je pronađen ulomak s natpisom kneza Branimira. Iako se često u literaturi ovaj povijesno bogat lokalitet doticalo samo u kontekstu pronalaska Branimirova natpisa iz 888. godine, vrijedi istaknuti pristup baštini od strane župnika M. J. Granića - pronalazača ovog spomenika. Okolnosti pronalaska spomenika i amaterska istraživanja don Granića poznata su iz pisama koja je razmijenio sa Šimom Ljubićem i koja se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a objavljena su u radu Ivana Mirnika (»Dopisivanje don Mije Jerka Granića iz Muća Gornjeg s don Šimom Ljubića u Zagrebu«, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska povijesno-arheološka baština* 1, Tomislav Šeparović (ur.), Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.)

Arhitektura:

Današnja crkva svetog Petra pruža se u smjeru istok-zapad i sjeda na stariju crkvu koja se pružala u smjeru sjever-jug. Starija crkva bila je ukupne dužine 20 m, širine 13,75 m i dužine 9,75 m. Danas je na sjevernoj strani vidljiva polukružna apsida starije crkve, ojačana dvama kontraforima (Slika 1). S južne strane vidljiva je pravolinijska zidna struktura. Iz zida orijentiranog u pravcu sjever-jug

²⁰¹ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984., str. 181.

²⁰² Petar Kaer, *Sull'ubicazione di Andetrium*, Zadar: Premiata Tipografia, 1895., str. 20. ; Josip Alačević, »Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum«, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 1, 1878., str. 106.

²⁰³ Ćiro Kalebić, »Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini«, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, (1928-1929), str. 303.

²⁰⁴ Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 2007. (II), str. 7.; Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem cesta*, 1974., str. 131.

odvajaju se prema zapadu dva paralelna zida, udaljena jedan od drugoga 2,69 metara, od kojih južni predstavlja ugaoni završetak starije građevine. Ova konstrukcija na jugu predstavlja vestibul, a tehnika zidanja (*opus incertum*) slična je onoj na apsidi. Dimenzije broda iznosile su 8,65 m širine i 9,75 m dužine. Vestibul je manjih dimenzija (dubina 2,75 m), a iznad je vjerojatno bio jednostrešni krov (*appentis*), osim ako se dvostrešni krov broda nije prostirao i nad vestibulom.²⁰⁵ S istočne strane vide se ostaci zidova za koje se pretpostavlja da su tvorili anekse. S jugoistočne strane odvojene su konstrukcije zida u smjeru sjever-jug za koje nije utvrđeno da su tvorile istu cjelinu s crkvom (Slika 3).²⁰⁶

Kamena plastika:

Ulomak arhitrava oltarne pregrade s Branimirovim natpisom i 888. godinom isklesan je u vapnencu. Dužina ulomka je 87 cm, visina 27 cm, a debljina 11 cm, a podijeljen je u tri vodoravna polja. Gornji pojas sadrži kuke nagnute udesno, središnja zona perece, a donja natpis (Slika 13).²⁰⁷ U revizijskim istraživanjima provedenim od 1975. do 1987. godine otkriveno je još pet novih epigrafskih ulomaka ukrašenih kukama i motivima pereca. Ulomke je izdvojio Mate Zekan, a pod njima je uklesan tekst:

INTENDE XPE (= CHRISTE) CELV(M)Q(VE) R...NTI SALV(ATIO)NI TIBIQ(VE)... VTVS VENIAT ... PROVIDE... B(EATI) PETRI... BRANIMIRI ANNOR(VM) XPI (= CHRISTI) SACRA DE VIRG(INE) CARNE VT SV(M)PS(IT) S(VNT) DCCCLXXX ET VIII VI Q(VE) INDIC(TIO)
(Učini Kriste da Tebi koji kraljuješ na nebu i koji si spasenje...zaštićen dođe po zagovoru blaženoga Petra... U vrijeme gospodara kneza (vladara?) Branimira, 888. godine od kada je Krist uzeo Sveto Tijelo od Svete Djevice i šeste indikacije).²⁰⁸

Fragmenti crkvene opreme iz doba kneza Branimira pripadaju oltarnoj menzi, ciboriju, pluteju, pilastrima i kapitelima, a izradila ih je *Benediktinska klesarska radionica*. Dva ulomka pluteja pronađena u Muću prekriveni su precizno klesanim motivom gustih troprutih učtvođenih kružnica koje presijecaju troprute dijagonale, a takav motiv nalazimo i u primjeru fragmenata iz Nina, Kule Atlagić i Stupova u Biskupiji kod Knina.²⁰⁹ U Branimirovo vrijeme djeluju dvije

²⁰⁵ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome I: Catalogue*, 1995., str.187.

²⁰⁶ Mate Zekan, »Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću«, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., str. 134.

²⁰⁷ Maja Bunčić, Anita Dugonjić (ur.), *Hrvatska u doba Branimira – povodom 1130 obljetnice od godine Uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnoj gredi iz Gornjeg Muća*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2018., str. 26.

²⁰⁸ Isto

²⁰⁹ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 351.

klesarske radionice – dvorska klesarska radionica i benediktinska, a potonja se ističe boljom kvalitetom i vještinom izvedbe. Ukupno šest natpisa na dijelovima crkvenog namještaja bilježi ime kneza Branimira, a time i ulomci namještaja postaju važan materijal za komparativnu analizu.²¹⁰

U crkvi je pronađen i posvetni natpis svetom Petru i Mariji što svjedoči o titularu.²¹¹

Istraživanja:

Iskapanja oko današnje crkve Sv. Petra započela su gotovo slučajno, kao posljedica obnove crkve 1871. godine, kad je krajem kolovoza otkriven poznati Branimirov natpis. Nakon toga tamošnji župnik, don Mijo Jerko Granić, započinje iskapanja oko crkve i na susjednim lokalitetima. Na sjevernoj strani crkve Granić nalazi polukružnu apsidu koju naziva kapelicom.²¹²

Pedesetak godina nakon Granićevih amaterskih istraživanja, don Frane Bulić i Ejnar Dyggve istražuju područje i predlažu rekonstrukciju tlocrta crkve svetog Petra.²¹³ Dyggve je snimio apsidu koju je iskopao Granić, detaljno ju izmjerio i pretpostavio da se radi o četverolistu (Tlocrt 4). Apsidu s kontraforima protumačio je kao jedan od dijelova četverolisnog sakralnog objekta, a isto mišljenje kasnije preuzima i Karaman kazivajući kako se taj oblik „javlja kod mnogih slavenskih naroda u prvom početku njihova crkvenog graditeljstva, i ondje gdje nije bilo ostataka i ruševina iz rimskog i starokršćanskog vremena.“²¹⁴

Kako su na području Dalmacije poznate memorije križnog tlocrta čiji kontinuitet pratimo od kasne antike do romanike, Dyggveova pretpostavka ne iznenađuje. Međutim, ista pretpostavka demantirana je tijekom istraživanja 70.-ih godina 20. stoljeća. U periodu od 1975. do 1979. godine provedeno je ukupno 11 istraživačkih kampanja (1976.-1979.; 1982.; 1984.-1986.; 1991. i 1994.). Radove je u početku vodio Stjepan Gunjača, nakon čega ih preuzima Mate Zekan. Ovim istraživanjima opovrgnuta je Dyggveova pretpostavka o četverolistu koji bi izlazio izvan gabarita današnje crkve.²¹⁵ Naime, otkrivena je građevina koju definira polukružna apside s

²¹⁰Vidi u: Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III, 44-45/2017.-2018.

²¹¹ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome I: Catalogue*, 1995, str. 187.

²¹² Ivan Mirmik, *Dopisivanje*, 2010., 42.

²¹³ Vidi u: Ljubo Karaman, *Živa starina*, Zagreb 1943., str. 46.

²¹⁴ Ljubo Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb: Matica hrvatska, 1952., str. 134.

²¹⁵ Mate Zekan, »Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću« 1980., 136.

kontraforima na sjeveru i prostor na jugu koji bi se mogao nazvati vestibulom. Budući da suvremena crkva sjeda između apside i južnog dijela starije crkve, nije bilo moguće ustvrditi točnu konstrukciju središnjeg dijela građevine.

U istraživačkom ciklusu 80.-ih godina provedena su istraživanja s južne strane crkve (od kosturnice do ulaza u groblje) i preventivne intervencije u svrhu očuvanja apside starije crkve. Otkopani su grobovi koji okružuju crkvu. U 39 grobnica utvrđeni su nalazi u slojevima od 9. i 10. stoljeća do 15. stoljeća.²¹⁶ Južno od današnje crkve pronađene su zidne strukture koje se pružaju u smjeru sjever-jug, ali koje ne čine zajedničku cjelinu s paralelnim strukturama zida na jugu. Kako bi se spriječila opasnost od urušavanja zemlje u prostoru oko apside, odnosno kako bi se kompenzirala razlika u visini tla na kojem je zidana apsida i nanosa zemlje koji su se taložili tijekom stoljeća, sa sjeverne strane otkrivene apside sazidan je zid od kamena lomljenca, visok 3 i dug 15 metara.²¹⁷

Mate Zekan je prema građi i tehnici gradnje, orijentaciji apside u smjeru sjever-jug, veličini apside i kontraforima zaključio da se radi o adaptaciji kasnoantičkog objekta u ranom srednjem vijeku, odnosno u vrijeme Branimirove vladavine.²¹⁸ Sličnu situaciju navodi i u Rižinicama te zaključuje kako su oba objekta adaptirana u drugoj polovici 9. stoljeća. Drugačijeg je pak mišljenja Branka Migotti koja smatra da se na tom mjestu, zbog pronalaska ranokršćanskih svjetiljki treba očekivati i ranokršćansko zdanje, bilo to upravo ono otkriveno pod današnjom crkvom, što uostalom potvrđuje i njen tlocrt, ili pak dosad neotkriveno zdanje. Pascale Chevalier mišljenja je da se radi o ranokršćanskom sakralnom objektu.²¹⁹ Prema ovim autoricama, radi se o ranokršćanskoj, jednobrodnoj crkvi srednjih dimenzija, s polukružnom presvođenom apsidom na sjeveru te predvorjem na jugu i neodređenim prostorijama na istoku. Marasović navodi kako se radi o adaptaciji kasnoantičke gospodarske zgrade u ranokršćansku crkvu.²²⁰ Međutim, u literaturi datacija sakralnog objekta i dalje varira, pa tako u katalogu izložbe „Hrvatska u vrijeme kneza Branimira“ stoji kako se radi o adaptaciji kasnoantičke zgrade, a izgradnja crkve precizira se u 888. godinu.²²¹

²¹⁶ Isto

²¹⁷ Mate Zekan, »Uz 125. Obljetnicu otkrića natpisa kneza Branimira u Muću Gornjem«, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 21, 1996., str. 12.

²¹⁸ Isto

²¹⁹ Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, 1990.; Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome I: Catalogue*, 1995.

²²⁰ Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica*, 2011., str. 34.

²²¹ Maja Bunčić, Anita Dugonjić (ur.), *Hrvatska u doba Branimira*, 2018., str. 23.

Trebalo bi sagledati oba stajališta – ono o ranokršćanskoj, kao i ono o ranosrednjovjekovnoj crkvi, kako bi se, uz dovoljno argumenata, dalo prednost određenoj tezi. Uz to treba napomenuti i to da bi najprecizniji odgovor dala nova arheološka kampanja.

Postojanje rimske profane građevine na području oko crkve Svetog Petra gotovo je sigurno budući da su još za istraživanja 1975.-1979. godine s južne strane današnje crkve pronađeni oštećeni torzo profinjene izrade s naglašenom draperijom, visok 23,5 cm, a i brojni drugi nalazi su nam poznati iz pisama don Granića. Položaj Ordžija, gdje Bekić pretpostavlja rimski tabor, nalazi se jugozapadno od današnje crkve, a Dobreč, gdje pretpostavlja civilno naselje, smješteno je sjeveroistočno od crkve.²²²

Ranosrednjovjekovne adaptacije antičkih profanih građevina poznate su na nekoliko primjera u Dalmaciji. Primjerice, Marasović navodi crkvu Svetog Nikole i crkvu Svetog Andrije (De Fenetris) kao adaptacije prostora Dioklecijanove palače te Rižinice kao adaptaciju antičke gospodarske zgrade i zadužbinu kneza Trpimira.²²³ Ipak, dataciju antičke građevine trebalo bi precizirati i pobliže objasniti, kao i njenu namjenu. Mate Zekan zaključuje kako se radi o kasnoantičkom objektu osvrćući se na gradnju zidova apside i orijentaciju sjever-jug kakvu se ne viđa često među izvorno sakralnim objektima. Navodi i kako je eventualna pravilnost u gradnji rezultat umetanja kamenih blokova za ranosrednjovjekovne obnove, naglašavajući kako ipak kasnoantičko graditeljstvo karakterizira *opus incertum*. Međutim, ovaj argument nam ne dopušta pouzdan zaključak o funkciji i dataciji apside. Čvrsti dokazi o obnovi crkve su bez sumnje fragmenti među kojima je natpis kneza Branimira (koji je datiran natpisom s godinom 888.), dok se ista stvar za arhitekturu ne može sa sigurnošću tvrditi.

S druge strane, poznate su brojne ranokršćanske crkve na području salonitanske kršćanske tradicije koje prostornim karakteristikama odgovaraju situaciji kakvu imamo u crkvi Svetog Petra (Otišić, Otok, Gala, samo su neke od primjera).²²⁴ Gradnja ranokršćanske crkve nije dokazana arheološkim nalazima ranokršćanske plastike kakvom bi takva crkva morala biti opremljena, no u blizini današnje crkve pronađene su uljanice afričkog tipa, što ukazuje na postojanje ranokršćanskog zdanja. Neobičnu orijentaciju (sjever-jug) Chevalier pripisuje prostornoj logici, terenu i mogućnostima za gradnju crkve.²²⁵ Također, toponim Dobreč / Stobreč

²²² Vidi više u: Luka Bekić, »Andetrija, rimsko vojno uporište. Topografske odrednice«, 2011

²²³ Tomislav Marasović, Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39, 2001. – 2002., str. 63.

²²⁴ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome I: Catalogue*, 1995., str. 198.-203. Radi se o ranokršćanskim, jednostavnim građevina manjih dimenzija (Otišić) kojima su u drugoj fazi izgradnje dodani aneksi (Otok, Gala)

²²⁵ Isto, str. 187.

dolazi od Svetog Lovre, što bi moglo potjecati od originalnog ranokršćanskog titulara.²²⁶ Iako srednjovjekovni natpisi govore o posveti Petru i Mariji, moguće je da se radi o istom kulturnom mjestu, koje je, kao što je već pouzdano potvrđeno dijelovima liturgijske opreme, preuređeno u 9. stoljeću, u vrijeme kneza Branimira. U isto vrijeme valja datirati i posvetu svetom Petru, budući da je ovaj svetac „osobni“ zaštitnik kneza Branimira.²²⁷

Zaključak:

Osim što postoje arheološki dokazi (lucerne) i toponim koji daje naslutiti na ranokršćanski titular, ako sagledamo tlocrtnu dispoziciju, primjećujemo da ona jasno tvori vestibul, brod i apsidu, a s istočne strane pretpostavljeni su aneksi. Ostaci zidova koji se protežu na jug nisu dio tog sklopa, kako zaključuje Zekan.²²⁸ Nameće se pitanje njihove datacije. Prihvatimo li činjenicu da je nad kasnoantičkim kompleksom izgrađena crkva u 5. ili 6. stoljeću, a za koju pouzdano znamo da je dobila novi liturgijski namještaj za Branimirove vladavine, zidovi na jugu mogu biti samo raniji od ranokršćanske crkve. Osim toga, strukture južnih zidova i onih crkve nisu paralelni i uočljivo je blago odstupanje u orijentaciji. (Tlocrt 3)

U šestom stoljeću u ruralnim predjelima današnje Dalmacije učestala je praksa dodavanja aneksa koji su imali liturgijsku funkciju.²²⁹ Strukture zida sačuvane na istočnoj strani ranokršćanske crkve u Muću nisu dovoljnih dimenzija da bi ih mogli sa sigurnošću interpretirati, no mogli bismo pretpostaviti da se radilo o nekakvim aneksima, koji u 9. stoljeću vjerojatno nisu više bili u funkciji. Crkve s aneksima su uglavnom jednobrodne, jednostavne, s polukružnom apsidom, a aneksi se često dodaju u drugoj fazi gradnje (takav je slučaj primjerice u Tepljuhu, Danilu, zatim u Mogorjelu, Prisoju, Bičina – Polača itd.²³⁰) Ovaj tip nekada se nazivao bosanskim (velik broj ranokršćanskih objekata ovog tipa nalazi se na području Hercegovine), dok je njegovo podrijetlo moguće naronitansko, a osim u ruralnim područjima provincije Dalmacije nalazimo ga i u Noriku.²³¹ Ostaci arhitekture koji se nalaze na istočnoj strani crkve Svetog Petra nisu sačuvani u dovoljnoj mjeri da bi se pobliže odredila tlocrtna dispozicija, a osim toga, na istočni dio sjeda

²²⁶ Isto

²²⁷ Papa Ivan VIII (872-882.) u pismu Branimiru blagoslivlja njegov narod i nalaže mu da slijedi vjeru pod zaštitom svetog Petra. Vidi u: Mate Zekan, *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII*, Split: Književni krug Split, 1989.

²²⁸ Mate Zekan, »Uz 125. obljetnicu otkrića natpisa kneza Branimira u Muću Gornjem«, 1996., str. 12.

²²⁹ Pascale Chevalier, *Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.)* [En dehors de la capitale, Salona] *Tome 2 - Illustrations et conclusions, Rim, Split: École Française de Rome*, 1995, Musée archéologique de Split, 1996., str. 97.

²³⁰ Isto

²³¹ Isto

svetište današnje crkve i eventualno bi sondiranje njene unutrašnjosti dalo rezultate koji bi išli u prilog tezi o „kompleksnom tipu”. Na zapadnoj strani prostor pred ulazom današnje crkve je betoniran i u potpunosti neistražen, tako da je nepoznato postoje li i na zapadnoj strani ostaci arhitekture koji bi se mogli interpretirati kao aneksi.

Dugu povijest naseljavanja područje Gornjeg Muća zasigurno duguje svom povoljnom položaju, zaštićenom sa sjeveroistočne strane planinom Svilajom i Mosećem s jugozapadne strane. Plodno tlo i izvori vode povoljno su djelovali na održavanje života u Mućkom polju. Za rimske uprave cesta Via Gabiniana povezivala je Muć sa Salonom te rimskim logorom Tilurijem, a cesta je dalje vodila prema Promoni i Burnu.

Novo opremanje crkve u Muću govori i o političkoj situaciji Branimirove države. Naime, na čelo salonitanske crkve 886. ili 887. godine dolazi Teodozije, ninski biskup, što za Branimira znači ujedinjenje nekadašnje cjelovite salonitanske crkvene pokrajine.²³² Štoviše, radi se o pothvatu „obnove crkve“, onoj institucionalnoj, ali i graditeljskoj, kako primjećuje Ančić.²³³

To je omogućilo ponovnu komunikaciju hrvatske crkve s dalmatinskom, što se u kontekstu urbane zanatske tradicije primjećuje na primjeru crkvene opreme pronađene u crkvi Svetog Petra u Gornjem Muću.²³⁴

²³² Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, 2018., str. 153.

²³³ Mladen Ančić, »Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku«, u: *Zgodovinski časopis*, vol. 55., 2001., str. 319.

²³⁴ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 149.

5.2. Nisko

Koordinate: 43° 39' 53" N 16° 21' 50" E

Nadmorska visina: 348 m

O lokalitetu:

Nisko se nalazi na magistralnom putu koji vodi od Kaštel Starog prema Drnišu. Smješteno je na južnim obroncima Moseća i nešto je udaljenije od cestovnog pravca Andetrium-Magnum-Promona no što su to ostali lokaliteti. Ranokršćanska bazilika otkrivena je sredinom prošloga stoljeća uz groblje današnje seoske crkve sv. Ivana.

Izvori i literatura:

Stjepan Gunjača izvještava o istraživanju koje započinje na seoskom groblju 1948. u izvješću Starohrvatske prosvjete.²³⁵ Ranokršćanski lokalitet je uvršten u monografiju Branke Migotti te u sintezu Pascale Chevalier.²³⁶

Arhitektura:

Ranokršćanska trobrodna bazilika orijentirana je u smjeru istok-zapad. Građena je tehnikom *opus incertum*. Danas ostaci arhitekture na terenu nisu vidljivi.

Istraživanja:

Stjepan Gunjača istraživao je lokalitet 1948. godine, u cilju pronalaska starohrvatske crkve.

²³⁵ Rezultati su objavljeni u Stjepan Gunjača, »Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3/2, 1952., Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1952., str. 255.

²³⁶ Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija*, 1990., str. 48; Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, Tome I – catalogue, 1995., str. 204.

U seoskom groblju kod crkve sv. Ivana primijetio je stup s ranokršćanskim kapitelom smješten na grobu na brežuljku i stećak iz 15. stoljeća. Pretpostavio je postojanje ranokršćanske i srednjovjekovne crkve koja ju je naslijedila. U ožujku 1948. godine započinje istraživanje spomenutog brežuljka i ubrzo nailazi na ulomak ranokršćanskog pluteja, a ubrzo i zidove ranokršćanske trobrodne crkve. Kako nije ušao u trag materijalu koji ukazuje na starohrvatsko razdoblje, odustao je od daljnjih istraživanja.

Kamena plastika :

Neki fragmenti danas se nalaze u zbirci franjevačkog samostana u Sinju.

Identificirani fragmenti pripadaju dijelovima oltarnih ploča dviju dekorativnih grupa; onoj s motivom križa i onoj s vegetativnim i geometrijskim motivima.²³⁷

Ostaci arhitekture u Niskom nisu do kraja istraženi, pa su arhitektonski oblici nejasni. Međutim, pronađeno je dosta arhitektonske dekoracije koja pokazuje izrazite karakteristike i vezu sa salonitanskom.²³⁸

Zaključak:

Možda se čini neobičnim što je u takvom jednom izoliranom području izgrađena crkva takvih dimenzija (trobrodna), ali tu činjenicu Pascale Chevalier pripisuje relativnoj blizini ceste Andetrium-Promona. Preciznije, lokalitet Nisko, gdje je pronađena nalazi se otprilike 6 km jugozapadno od ceste Andetrium-Promona.

²³⁷ Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae, Tome I: Catalogue*, 1995., str. 205.

²³⁸ Nenad Cambi, »Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost«, 2007., str. 90.

5.3. Kljaci

Koordinate: 43° 47' 22" N 16° 18' 38" E

Nadmorska visina: 321 m

Balina glavica - koordinate: 43° 48' 10" N 16° 18' 01" E; **nadmorska visina:** 350 m

O lokalitetu:

Selo Kljaci u općini Ružić nalazi se između Svilaje i Moseća, 16 km jugoistočno od Drniša. Smješteno je 3,2 km jugoistočno od arheološkog lokaliteta na Balinoj glavici (Umljanovići) gdje se ubicira antički municipij Magno. Današnja crkva svetog Ilije nalazi se na uzvišenju, a uz nju je seosko groblje. Ranosrednjovjekovna crkva podignuta je vjerojatno prije 10. stoljeća i bila je posvećena Spasitelju ili svetom Iliji.

Literatura i izvori:

U izvorima se lokalitet spominje u kontekstu pronalaska antičkih ulomaka s natpisom u radu Josipa Alačevića (Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum, u: *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, 1878.). Lujo Marun izvještava 1896. godine o pronalasku pletera. Kljaci su uvršteni u *Topografiju* Branke Migotti, koja navodi postojanje brojnih antičkih i predromaničkih nalaza uzidanih u crkvu te činjenicu da se ušlo u trag predromaničkoj crkvi, pa time treba očekivati i postojanje ranokršćanske.²³⁹ Lokalitet je uvršten i u korpus predromaničke arhitekture Tomislava Marasovića, a njegova važnost leži u predromaničkoj skulpturi koja je obrađena u brojnim pregledima predromaničke umjetnosti.²⁴⁰

²³⁹ Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija*, 1990., str. 52.

²⁴⁰ Tomislav Marasović, *Praeromanica, svezak III*, 2011, str. 31.

Arhitektura:

Crkva svetog Ilije izgrađena je 1832. godine. Ostaci starije građevine nisu poznati, kao niti njena prostorna dispozicija.

Kamena plastika:

Na seoskom groblju otkriveno je nekoliko ulomaka predromaničkog kamenog crkvenog namještaja (Slika 14 i 15). Ostaci pluteja i oltarne ograde te predromanički natpisi navode na zaključke o postojanju ranosrednjovjekovne crkve koja se topički nastavlja na ranije ranokršćansko zdanje, kako navodi Migotti.²⁴¹ Vedrana Delonga ističe kako sačuvani dijelovi teksta na arhitravu ukazuju na privatni karakter predromaničke crkve, kao što je to često slučaj kod sakralnih objekata u ranim stoljećima srednjeg vijeka.²⁴² Ulomci skulpture pripadaju produkciji radionice kojoj Jakšić daje naziv *Trogirska klesarska radionica*.²⁴³ Naziv označava predromaničku produkciju kamenog ukrasa i grupira fragmente iz Trogira i njegove okolice te reljefe iz Brnaza kod Sinja, u Kljacima kod Drniša, Pađenima kod Knina, Morinju kod Šibenika i Otresu kod Bribira. Pluteje ove radionice karakterizira ponavljanje motiva križa s palmetama pod troprutim arkada, kakve, osim u Kljacima, nalazimo i u Trogiru, Brnazama i Pađenima kod Knina.²⁴⁴ Na arhitravima su uglavnom ujednačene kompozicijske scheme u tri zone. Donju zonu čini tropruti pleter, srednju natpis, a gornju masivne kuke na širokoj i profiliranoj nozi.²⁴⁵ Pilastri su ukrašeni gustom tročlanom prepletenom vrpcom.

Prvi o pronalasku kamenih fragmenata s natpisom izvještava Alačević 1878. godine. Lujo Marun 1896. godine izvještava o pronalasku pletera u Kljacima, koje je potom dao uzidati u crkvu, u svrhu očuvanja. Nabroja nekoliko pronađenih fragmenata skulpture, poglavito kapitela.²⁴⁶ Marun napominje da, ukoliko bi se groblje u Kljacima istražilo, našlo bi se materijala donesenog iz Baline glavice.²⁴⁷ Čak navodi i primjer prenošenja pronađenih fragmenata iz Baline glavice u Kljake: *Balina glavica (30.4.1896.): „Zimus Miho Relata našao arhitrav od vrata na samotvor,*

²⁴¹ Isto.

²⁴² Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 64.

²⁴³ Nikola Jakšić, »Klesarstvo u službi evangelizacije«, u: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela* (ur. Ante Milošević), Split, str. 206.

²⁴⁴ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 93.

²⁴⁵ Isto, str. 278.

²⁴⁶ Lujo Marun, *Starinarski dnevnik*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998., str. 201-202.

²⁴⁷ Isto, str. 201.

*sličan onima našastima u bazilici u Žažviću. Ovaj arhitrav Relata je prevezao na groblje u Kljacima“.*²⁴⁸

Zaključak:

Iako na ovom lokalitetu nije poznata ranokršćanska ili ranosrednjovjekovna arhitektura, uvrštavamo ga u naš pregled zbog brojnih arheoloških nalaza, poglavito skulpturnih ulomaka: onih kasnoantičkih, kao i onih ranosrednjovjekovnih.

Antička cesta koja je ulazila u Magno iz pravca Promone nastavljala je prolazeći kraj današnjeg sela Kljaci dalje prema Andetriju. Antički lokalitet Balina glavica i selo Kljaci često se spominju kao jedinstvena točka u povijesno-kulturnoj topografiji Zagore. Pritom valja istaknuti kako je na području Baline glavice postojalo i delmatsko naselje (pretpostavljeni Sinodium) te kasnije rimsko naselje - municipij Magno odakle potječu antički i kasnoantički nalazi (Slika 21). Municipij je bio značajno naselje u kasnoj antici, a područje tzv. Magnotica odlukom koncila u Saloni 533. godine spada pod novoosnovanu biskupiju Ludrum čiji je biskup prezbiter Cecilianus. Ipak, kontinuitet municipija ne može se pratiti u rani srednji vijek. Stoga sakralna zdanja treba tražiti na širem području tzv. Magnotica. Sudeći po nalazima u Kljacima, može se pretpostaviti kako je ranosrednjovjekovna crkva naslijedila ranokršćansko kultno mjesto, a kada se tomu pridodaju i arheološki podaci o obližnjoj Balinoj glavici, možemo pratiti razvoj kulturno-povijesnog toponima Kljaci-Balina glavica od predrimskog doba pa do danas.

²⁴⁸ Isto, str. 71.

5.4. Gradac

Koordinate: 43° 49' 17" N 16° 16' 52" E

Nadmorska visina: 303 m

O lokalitetu:

Gradac je naselje i središte Općine Ružić. Nalazi se oko 13 kilometara jugoistočno od Drniša, u jugoistočnom dijelu Petrova polja, u podnožju Svilaje. Selo Gradac dobilo je naziv prema utvrdi na sjeveroistočnom dijelu Petrova polja koju su sagradili članovi obitelji Šperović.²⁴⁹ Na mjestu stare izgrađena je 1710. godine nova crkva koja je preuređena 1771. godine te ponovno obnovljena 1887. godine.²⁵⁰ Interes za istraživanje crkve javlja se slučajnim pronalaskom impost-kapitela s pleterom 1967. godine.²⁵¹ Posvetni natpis na trabeaciji predromaničke oltarne ograde ukazuje da je titular bio sveti Petar ili pak Marija. Današnja crkva Rođenja Bogorodice rekonstrukcija je one izgrađene početkom 18. stoljeća, srušene za vrijeme Domovinskog rata.

Izvori i literatura:

O srednjovjekovnim nalazima prvi izvještava Bulić u *Buletino di acheologica e storia Dalmata* 1887. godine. Lujo Marun u svojim dnevnicima bilježi utiske prilikom obilaska Gradca govoreći o brojnim srednjovjekovnim stećcima na groblju uz crkvu, a neke srednjovjekovne ulomke iz crkve uzima i odnosi u muzej u Knin.²⁵² Skulptura iz Gradca obrađena je u pregledima i studijama o predromaničkog skulpturi Dalmacije, primjerice u radovima Nikole Jakšića i Vedrane Delonga.²⁵³

²⁴⁹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 58

²⁵⁰ Tomislav Marasović, *Praeromanica*, svezak III, 2011., str. 27.

²⁵¹ Isto

²⁵² Lujo Marun, *Starinarski dnevni*, 1998., str. 129.

²⁵³ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 58.; Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 370-372, 375, 376, 477, 548.

Arhitektura:

Crkva i groblje iz 18. stoljeća sagrađeni su na mjestu gdje se nekad nalazio antički rimski kompleks, vjerojatno ranokršćanska, a kasnije i ranosrednjovjekovna crkva. Tijekom obnove crkve pronađeni su dijelovi arhitekture i arhitektonske plastike ranosrednjovjekovne crkve posvećene svetom Petru (i Mariji?).²⁵⁴ Cjelokupna tlocrtna dispozicija ranosrednjovjekovne crkve nije poznata budući da je većina zidova uništena izgradnjom grobnica. Danas je unutar suvremene crkve konzervirana polukružna apsida ranosrednjovjekovnog zdanja. Debljina apsida iznosi 70 cm.

Istraživanja:

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu počinje 1975. godine ciklus istraživanja srednjovjekovnog groblja koje je većinski uništeno izgradnjom novih betonskih grobnica. Prva sondažna istraživanja provode se 1981. godine sa sjeverne strane apsida prilikom čega je nađen manji kapitel predromaničke crkve.²⁵⁵ Tijekom 1996. i 1997. godine Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika provodi istraživanja na mjestu porušene crkve. Na dubini od 50 cm otkrivena je polukružna apsida starohrvatske crkve na koju je sjela kasnija pravokutna apsida veće crkve (18. stoljeće) (Slika 12). Tada su pronađena i dva ulomka s pletrom. Utvrđeno je da ukopnice (ukupno pronađene 32) zauzimaju cijeli brod stare crkve, te da su građene preko ostataka ranosrednjovjekovne crkve. Izgradnjom grobnica od 18. stoljeća nadalje, uništen je sloj zidova starije crkve, od koje su ostali jedino polukružna izdužena apsida, južno rame crkve te segment zapadnog dijela južnog zida.²⁵⁶

Kamena plastika:

Prvi o fragmentima skulpture izvještava don Frane Bulić koji govori o „*rezbarijama u kamenu iz X-XI vieka*“ koji su se nalazili uzidani sa strane velikog oltara, na vanjskoj strani apsida, nad južnim vratima crkve i u sjevernom zidu crkve.²⁵⁷ Tijekom 70.-ih godina 20. stoljeća pronađeno je još ulomaka skulpture, poput fragmenta križa s pletrom pronađenog 1974. godine. Stjepan

²⁵⁴ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 90.-91.

²⁵⁵ Mate Zekan, »Kratki prikaz rezultata arheoloških istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblju uza nju«, u: *Starohrvatska provjeta* III/27, 2000., Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, str. 276.

²⁵⁶ Isto, str. 280.

²⁵⁷ Isto, str. 274.

Gunjača 1975. godine donosi izvještaj o stanju i potrebnoj konzervatorskoj zaštiti crkve u Gradcu.²⁵⁸ Naime, još su tada neki srednjovjekovni ulomci stajali kao *spolia* na zidnom plaštu tadašnje crkve, poput ranoromaničkog dovratnika s motivom lozice s pticama uzidanim u sjeverni zid crkve, fragmenta rimskog epigrafskog spomenika, dijela pluteja uzidanog u južni zid crkve (Slika 16 i 17).

Ranokršćanska arhitektura danas nije poznata, no na njeno postojanje ukazuju jedan kapitel i poklopci dvaju kasnoantičkih sarkofaga koji su višekratno bili korišteni kao poklopci grobova.²⁵⁹ Sarkofazi su dvoslivnog krova s akroterijima na kutovima i mogu se vidjeti pred pročeljem crkve (Slika 11).

Ulomci kamenog liturgijskog namještaja bili su ugrađeni i unutar zidova crkve. Tijekom istraživanja 1997. godine nađeno je više spomenika iz rimskog i srednjovjekovnog razdoblja – dva ulomka sarkofaga, kamenica i tri ulomka pletera.²⁶⁰ Radi se o predromaničkom impostu, ranoromaničkom portalu i kamenom liturgijskom namještaju. Natpis s predromaničke oltarne trabeacije otkriva ime svetog Petra, titulara crkve te titular koji će kasnije prevladati – Mariju.²⁶¹ Donjim dijelom trabeacije teče natpis [...S(an)C(tv)S PETRUS CVI DEVS TRADIDET CLAVES REGNI CEI[orvm...]. Ulomak zabata nosi natpis [...]TE S(an)C(ta)E [Mariae ?...]. Jedan ulomak nosi natpis posvećen svetom Mihovilu. (... TE S(an)C(t)E ... e ET S(an)C(ti) ... MICHAELI ... RICI MAR).²⁶²

Liturgijski namještaj izradila je *Benediktinska klesarska radionica*.²⁶³ Tip složene geometrijske dekoracije na plutejima iz Gradca usuglašen je s onima iz Crkvine u Biskupiji, detalj jednog impost-kapitela s učetvorenim kružnicima podsjeća na zabat iz Kule Atlagića, a pasji skok na trabeaciji s posvetom svetom Petru odgovara, objašnjava Jakšić, pasjem skoku na ulomcima u Kuli Atlagića, Ninu, Muću i Uzdoľju.²⁶⁴ Natpis na ulomku trabeacije ukazuje i na podrijetlo

²⁵⁸ Stjepan Gunjača, »Plan konzervatorskih radova na arheološkom lokalitetu Bribir u 1975. , zaštitni radovi na lokalitetu Lepuri kod Benkovca i Gradcu kod Drniša«, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture: Split, 1975.

²⁵⁹ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, 2006., str. 51.

²⁶⁰ Mate Zekan, »Kratki prikaz rezultata arheoloških istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblju uza nju«, 2000., str. 274.

²⁶¹ Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 219.

²⁶² Ante Milošević, »Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine«, u: *Starohrvatska prosvjeta III/27* (2000), str. 327.

²⁶³ Mate Zekan, »Kratki prikaz rezultata arheoloških istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblju uza nju«, str. 277.

²⁶⁴ Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 2015., str. 371.

toponima Petrovo polje, sačuvanog do danas.²⁶⁵ Ranoromaničke vratnice s pticama i dvoprutom lozicom Ante Jurčević atribuirana *Zadarsko-kninskoj klesarskoj radionici*.²⁶⁶ (Slika 19)

Zaključak:

Kako su tijekom revizije terena zaključili djelatnici gradskog muzeja Drniš, trasa antičke cesta Andetrium-Magnum-Promona koja prolazi Petrovim poljem danas se najvećim dijelom preklapa sa suvremenom prometnicom Siverić-Biočić-Miočić-Parčić-Kanjani-Kadina Glavica-Otavice-Gradac-Donji Baljci-Balina glavica (Umljanovići). Prema tome, cesta je prolazila uz Gradac i vjerojatno je bila vidljiva s položaja na kojemu se danas uzdiže crkva Porođenja Marijina.

Gradac svoj dugi kontinuitet uvelike duguje svom strateškom položaju. Prema Uglešiću, položaj gdje se danas nalazi crkva vjerojatno je imao stratešku važnost u kasnoj antici.²⁶⁷ Ako uzmemo u obzir i tumačenje da naziv Petrova polja potječe od titulara gradačke crkve, ovaj lokalitet dodatno dobiva na značenju.

Iako u Gradcu nije poznata kompletna tlocrtna dispozicija ranosrednjovjekovne crkve, Delonga ističe kako izvrsna kvaliteta kamenog liturgijskog namještaja ubraja ovu crkvu među reprezentativne primjere ranosrednjovjekovnih sakralnih objekata te da je vjerojatno crkva funkcionirala u okviru jednog od vladarskih posjeda.²⁶⁸

²⁶⁵ Nikola Jakšić, »Il culto di san Pietro nella Dalmazia paleocristiana e medievale« u: *San Pietro e san Marco - arte e iconografia in area adriatica*, (ur.) L. Caselli, Rim: Gangemi Editore spa, 2009., str. 65.

²⁶⁶ Ante Jurčević, *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str 171. Stilske i klesarske karakteristike ove radionice uočio je Ivo Petricioli na plutejima iz crkve sv. Lovre u Zadru i na tranzeni s Bogorodicom i četverostranom ciboriju s Crkvine u Biskupiji. *Zadarsko-kninska klesarska radionica* radila je na posljednjem opremanju liturgijskog namještaja u svetoj Mariji u Biskupiji. Vidi u: Jurčević: 2016.

²⁶⁷ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, 2006., str. 51.

²⁶⁸ Vidi u: Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, 1996., str. 219.

5.5. Cecela

Koordinate: 43° 51' 50" N 16° 11' 40" E

Nadmorska visina: 288 m

O lokalitetu:

Lokalitet je smješten na istoimenom uzvišenju, 3 km istočno od Drniša, u blizini sela Siverić. U starijoj literaturi moguće je naići na podatke o dva, pa čak i tri sakralna objekta na Ceceli.²⁶⁹ U suvremeno doba istražen i vidljiv *in situ* kompleks s ranokršćanskom crkvom koja se oslanja dijelom na antičku građevinu i s malom, vjerojatno srednjovjekovnom crkvom unutar njenih gabarita. (Slike 6-8)

Izvori i literatura:

Osamljena glavica uz vinograd braće Tomić u Petrovu polju privukla je pažnju Luje Maruna 1884. godine, a nekoliko godina kasnije otkriva jednobrodnu baziliku s atrijem i apsidom.²⁷⁰ Rezultate istraživanja objavio je u *Redovitom tromjesečnom izvješću Kninskog starinarskoga društva*, 1891. godine.²⁷¹ Frano Radić izvještava o istraživanjima na Ceceli u *Starohrvatskoj prosvjeti* 1896. godine.²⁷² Lokalitet spominje i Dyggve u *Povijesti salonitanskog kršćanstva* iz 1951. godine.²⁷³

Lokalitet je uvršten u monografiju ranokršćanske arhitekture između Krke i Cetine Branke Migotti²⁷⁴ te u sintezu Pascale Chevalier o ranokršćanskim crkvama provincije Dalmacije.²⁷⁵

²⁶⁹ Vidi u: Branka Migotti, *Topografija*, 1990., str. 52.

²⁷⁰ Karlo Jurišić, *Fra Lujo Marun - osnivač starohrvatske arheologije (1857. - 1939.)*, 1979., Split: Zbornik Kačić, str. 28

²⁷¹ Lujo Marun, »Redovito tromjesečno izvješće Kninskog starinarskoga društva«, *Viestnik hrvatskoga arheološkog društva* 13, 1891., Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, str. 124

²⁷² Frane Radić, »Izvješća o radu Hrvatskog starinskog društva«, *Starohrvatska prosvjeta* 2, 1896., Zagreb-Knin, str. 181

²⁷³ Vidi u: Ejnar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*. Oslo, 1951.

²⁷⁴ Branka Migotti, *Topografija*, 1990.

²⁷⁵ Pascale Chevalier, *Ecclesiae...Tome I - catalogue*, 1995., str. 187.-188.; Cecela I i Cecela II – uvrštena su dva sakralna objekta na Ceceli koja u to vrijeme nisu bila vidljiva *in situ*. Jedna je crkva opisana kao mala, jednobrodna s polukružnom apsidom na istoku. Druga opisana crkva je zapravo bazilika koja je istraжена u 21. stoljeću i čiji su ostaci danas vidljivi. Napomena: P. Chevalier navodi, prema dostupnim izvorima i tlocrtima, kako je na sjeveru

Međutim, u vrijeme publikacije potonjih radova još uvijek nisu bila provedena suvremena arheološka istraživanja. Ona su početkom 21. stoljeća donijela nova saznanja o kompleksu na Ceceli.

Arhitektura:

Novim istraživanjima utvrđen je izgled velike ranokršćanske trobrodne sakralne građevine sa središnjom, istaknutom apsidom s kontraforima na istočnoj i predvorjem na zapadnoj strani (Tlocrt 2). Ranokršćanska bazilika zidovima je podijeljena na tri broda. Na apsidu bazilike oslanja se dio zida koji pripada starijem, antičkom sloju. Ukupna dužina crkve iznosi 31,5 metara. Unutar veće građevine na sjevernoj strani pronađena je manja, jednobrodna crkva s polukružnom apsidom na istoku i podnicom koja je datirana u romaničko razdoblje.²⁷⁶ S južne strane ranokršćanske crkve pretpostavljene su bočne prostorije (pastoforij?).²⁷⁷

Prije ovih istraživanja postojala su slaba saznanja o dvjema crkvama na Ceceli. Tako u sintezi o ranokršćanskoj arhitekturi u provinciji Dalmaciji Pascale Chevalier prema izvorima opisuje dvije crkve. Onu manjih dimenzija, s polukružnom apsidom na istoku, prema ulomcima mramornog namještaja datira u 5. ili 6. stoljeće. Druga, veća crkva, jednobrod je s aneksima na jugu kojemu je kasnije dodana apsida na sjeveru.²⁷⁸ Opis druge crkve navodi na zaključak da se radi upravo o ranokršćanskoj crkvi i pretpostavljenoj romaničkoj crkvi čiji su temelju istraženi i konzervirani u recentnim arheološkim istraživanjima.

Istraživanja:

Novija istraživanja provodio je Muzej arheoloških spomenika u Split od 2002. godine. Rezultati su objavljeni u godišnjacima Hrvatskog arheološkog društva (Tomislav Šeparović, »Lokalitet Cecela«, *HAG*, 1/2004, Zagreb, 2005; Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 2007; Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 2009; Maja Petrinec, »Lokalitet

bazilike kasnije dodan apsidalni prostor. Danas je poznato da se zapravo radi o maloj crkvi, vjerojatno romaničkoj. (Vidi u: Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, Ministarstvo kulture RH, 2006., str. 369-370.)

²⁷⁶ Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, Ministarstvo kulture RH, 2006., str. 369-370.

²⁷⁷ Isto

²⁷⁸ Vidi u: Pascale Chevalier, *Ecclesiae dalmatiae, Tome I – catalogue*, str. 187-188.

Cecela«, *HAG* 8/2011, Zagreb, 2012.; Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, *HAG* 9/2012, Zagreb, 2013.)

Istraživana su dva sakralna objekta i grobovi koji pripadaju kasnom srednjem vijeku (14.-15. stoljeće). Na većem sakralnom objektu istraženi su perimetralni zidovi i unutarnji zidovi kojima je crkva podijeljena u tri broda, a na više mjesta pronađena je i dobro sačuvana podnica. Zidovi i podnice dijelom su uništeni kasnije izgrađenim grobnicama koje su ukopane oko manjeg sakralnog objekta. Radovima je utvrđeno da veća sakralna građevina pripada ranokršćanskom razdoblju (5. – 6. stoljeće), a u prilog takvoj dataciji idu skulpturalni predlošci pronađeni tijekom istraživanja. Od sitnog materijala, izvan grobova pronađena je veća količina tegula, ulomci prozorskog stakla koji najvjerojatnije pripadaju ranokršćanskoj crkvi, ulomci faentinske renesansne majolike s kraja 15. ili početka 16. stoljeća.²⁷⁹

Južno od ranokršćanske bazilike istražen je prostor od pet metara uz njen južni zid, gdje je otkrivena prostorija dozidana uz baziliku, koju Petrinec tumači kao pastoforij, pretpostavljajući da takvih prostorija ima još.²⁸⁰ U posljednjoj fazi istraživanja otkriven je zid koji se oslanja na apsidu, te ostaci zidova za koje se pretpostavlja da pripadaju antičkoj arhitekturi, čije se postojanje dalo naslutiti na temelju sitnih rimskih nalaza poput fibula iz 2. stoljeća te novca iz 4. stoljeća.²⁸¹ Pronađeni zidovi konzervirani su i danas su uglavnom vidljivi, iako je teren obrastao raslinjem.

Kamena plastika:

Lujo Marun izvještava u svojim dnevnicima o pronalasku ulomka pluteja.²⁸² Tijekom već spomenutih istraživanja u 21. stoljeću pronađen je veći broj ulomaka kamenog i mramornog namještaja ranokršćanske provenijencije (stupovi, tranzene, kamenica za posvećenu vodu, pragovi, dovratnici) te nekoliko ulomaka oslikanih fresaka i kasnoantičkog stakla.²⁸³ Ulomci s profilacijama, fragmenti pluteja, kameni nalazi bez ukrasa ili koji ukazuju na ukras pohranjeni su u depou Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.

²⁷⁹ Tomislav Šeparović, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, Ministarstvo kulture RH, 2004., str. 206-207.

²⁸⁰ Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, Ministarstvo kulture RH, 2008., str. 514-515.

²⁸¹ Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, Ministarstvo kulture RH, 2012: 684-685

²⁸² Lujo Marun, *Starinarski dnevni*, 1998., str 224.

²⁸³ Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, 2006., str. 369-370.

Zaključak:

Lokalitet Cecela udaljen je svega 3 km od Kadine glavice, uz koju je cesta išla od Promone do Andetrija. Trasa Promona-Magnum prolazila je sjeveroistočnim dijelom Petrova polja, a upravo taj dio polja je u potpunosti pregledan s položaja Cecela. Opisujući trasu ceste koja je povezivala Jader sa Salonom, Miletić navodi da je cesta prolazila između sela Tepljuh, Miočić i Biočić (sjeveroistočno od Cecele), uz Kadinu Glavicu, kako bi prešla Čikolu kod Vezovića mosta i ušla u municipium Magnum (Balina glavica).²⁸⁴

Rezultati arheoloških istraživanja pokazali su kako je na lokalitetu Cecela ranokršćanska bazilika izgrađena nad antičkim ostacima arhitekture. Ranokršćansku baziliku je pak naslijedila manja, vjerojatno romanička jednobrodna crkva. Sudeći po grobnim nalazima iz kasnog srednjeg vijeka, može se zaključiti da je manja crkva bila u funkciji barem do 16. stoljeća. Mjesto na kojem je podignuta ranokršćanska bazilika, može se smatrati strateškim – s lokaliteta se pruža pregledan pogled na Petrovo polje, što jednim dijelom objašnjava i imponantne dimenzije ranokršćanske bazilike.

Što se titulara tiče, toponim Cecela ukazuje na posvetu crkve svetoj Ceciliji, mučenici iz 3. stoljeća čiji je kult raširen u 6. stoljeću²⁸⁵, što bi značilo da crkvu na Ceceli valja datirati u 6. stoljeće, i to najvjerojatnije u njegovu prvu polovicu. Međutim, ako lokalitet nosi ime po titularu crkve, i dalje nije sigurno o kojoj se crkvi radi, onoj ranokršćanskoj ili o pretpostavljenoj romaničkoj, odnosno, je li Cecilija izvorni titular ili je promijenjen u nekom trenutku tijekom tisuću godina postojanja crkve na ovom lokalitetu. U dalmatinskom zaleđu, taj titular još nalazimo u Biskupiji kod Knina. Radi se o crkvi Svete Cecilije na Stupovima, iz druge polovice 9. stoljeća. Još bi jednu činjenicu trebalo uzeti u obzir što se porijekla toponima tiče. Moguće je da je područje Cecele 533. godine pripalo novoosnovanoj biskupiji Ludrum, zajedno s područjima Ekvinotika, Magnotika, Salviatika i Sarziatika, a biskupom je postao prezbiter Celianus, odnosno Cecilije.²⁸⁶

U svakom slučaju, dimenzije ranokršćanske crkve, antički sloj na kojem je izgrađen, blizina ceste Andetrium-Magnum-Promona te izuzetno strateški položaj poziva na detaljnije interpretacije važnosti Cecele nego što je to dosad bio slučaj.

²⁸⁴ Željko Miletić, »Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone«, 1993., str. 117.

²⁸⁵ Branka Migotti, »Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji«, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, str. 218.

²⁸⁶ Vidi u: Škegro, »The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis)«, *Povijesni prilozi* 26, 2007.

5.6. Trbounje

Koordinate: 43° 53' 9" N 16° 6' 46" E

Nadmorska visina: 294 m

O lokalitetu:

Lokalitet Crkvina nalazi se u selu Trbounje, u zaselku Čupići, 5 km sjeverozapadno od Drniša. (Slike 9 i 10) Sakralni kompleks nastao je na periferiji neke antičke ili kasnoantičke građevine, vjerojatno vile rustike.²⁸⁷ Ranokršćanski objekt otkriven je početkom ovog stoljeća, a postojanje ranokršćanske bazilike nametnulo je i pitanje o postojanju naselja.²⁸⁸ Zaninović napominje kako u blizini postoji prapovijesna gradina (Čupića greda), te srednjovjekovna nekropola (zaselak Brakusi). Kompleks je građen od 4. do 6. stoljeća, a prema Uglešiću, vjerojatno je napušten ili uništen tijekom ranog srednjeg vijeka, u vrijeme doseljenja Slavena / Hrvata.²⁸⁹

Izvori i literatura:

Na Crkvinu u Trbounju nailazimo u dnevnicima Luje Maruna koji obilazi naselje 1910. godine i nailazi na ruševine koje bi valjalo istražiti.²⁹⁰ Fra Karlo Kosor navodi da se u mjestu Crkvina očituju tragovi omanje crkve, vjerojatno iz starohrvatskog doba.²⁹¹ O suvremenim istraživanjima izvještava Joško Zaninović donoseći analizu arhitekture ranokršćanskog kompleksa (Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, u: *Archaeologia Adriatica*, 2/2, 2008.). Crkvina u Trbounju jedan je od lokaliteta uvrštenih u monografiju Ante Uglešića o ranokršćanskoj arhitekturi Šibenske biskupije.²⁹²

²⁸⁷ Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, u: *Archaeologia Adriatica*, 2/2, 2008., str. 532

²⁸⁸ Isto, str. 530.

²⁸⁹ Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, 2006., str. 47.

²⁹⁰ Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, 2008., str. 529.

²⁹¹ Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, u: *Archaeologia Adriatica*, 2/2, 2008., str. 529.

²⁹² Ante Uglešić, Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, 2006., str. 47

Arhitektura:

Najstariji dio kompleksa je građevina jednostavnog tlocrta koja je funkcionirala kao samostalni objekt. Zaninović zaključuje da se radi o oratoriju s polukružnom apsidom i kontraforima s vanjske strane.²⁹³ Na južnoj strani nalazile su se tri kamene klupe isklesane od masivnih kamenih ploča. U apsidi je pronađena *subselia*, prekinuta u središnjem dijelu kako bi ostalo mjesta za katedru. U oratorij se ulazilo iz predvorja, koji čini jednostavna pravokutna građevina. Nenad Cambi datira oratorij u 4. stoljeće zbog kontrafora kakvi su prisutni i u Saloni na Anastazijevom mauzoleju ili mauzoleju u Kapljuču.²⁹⁴ Oratorij je postao dijelom većeg kompleksa uslijed izgradnje središnjeg broda bazilike s južne strane oratorija. (Tlocrt 5) Time oratorij gubi svoje primarno značenje, a sjeverni se zid probija vratima koji povezuju ovaj prostor s prostorom središnjeg broda. U bivšem oratoriju tada se ugrađuju grobnice.

U sklopu bazilike, oratorij dobiva funkciju diakonikona, a predvorje nekadašnjeg oratorija dobiva memorijalnu funkciju.²⁹⁵ Središnji brod bazilike jednostavnog je tlocrta; na istoku je apsida, izvana poligonalna, a iznutra polukružna. Sjeverno od broda nalaze se krstionica i katekumenej, a na zapadnoj strani broda je vestibul, odnosno kako istraživači navode, narteks. Na zapadnoj strani katekumeneja nalazi se prostorija nepoznate namjene.²⁹⁶

Prostor svetišta jednom je stubom izdignut u odnosu na lađu, ograda svetišta protezala se od južnog lateralnog zida prema sjevernom, a u apsidi se nalazila *subselia*. Na sjeveroistočnom dijelu svetišta je presvođena grobnica u koju se ulazilo iz prostora broda. U brodu su pronađena dva masivna pravokutna kamena praga koji su nosili kamenu oltarnu ogradu.²⁹⁷ U krstionicu se ulazilo iz sjeverne strane svetišta, a građena je u isto vrijeme kada i brod i svetište crkve, te zajedno s njima čini jedinstveni kompleks.

Krstionica je kvadratnog oblika s polukružnom apsidom, a njena unutrašnjost bila je oslikana. U središtu je krsni zdenac križnog tlocrta čiji je središnji dio formiran u obliku kružnice. Apsida je uzdignuta za jednu stubu, a u njoj se nalazio oltar kojem se u podu sačuvala baza s četiri utora za stupove. Najveći dio oltarne menze pronađen je tijekom istraživanja 1999. godine, u blizini apside.²⁹⁸ Dok je dijakonikon imao bačvasti svod, u krstionici je postojao ravni strop na drvenoj letvičastoj podlozi. Krstionica je bila povezana s prostorijom koju Zaninović definira kao

²⁹³ Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina", str. 532.

²⁹⁴ Nenad Cambi, »Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost«, 2007., str. 79.

²⁹⁵ Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina", str. 532.

²⁹⁶ Isto

²⁹⁷ Isto, str. 533.

²⁹⁸ Isto, str. 534.

katekumenej i u kojem je pronađena kompleksna grobnica koja se sastoji od centralnog hodnika, dviju bočnih i jedne centralne grobne komore s ukopima.²⁹⁹ Cambi napominje kako je sustav s tri niska hodnika za pokapanje jedinstven slučaj u Dalmaciji.³⁰⁰

Istraživanja:

Sustavna rekognosciranja terena provedena su 1997. i 1998. godine kada su na terenu su uočena dva humka, obrasla gustim raslinjem.³⁰¹

Sustavna istraživanja započela su u travnju 1999. godine i trajala su neprekidno do 2002, na površini od 900 m². Istraživanja je provodio Gradski muzej Drniš. Pronađena je veća količina ravnog krovnog crijepa i kupa kanalice, što dokazuje postojanje drvene krovne konstrukcije, uobičajene za ranokršćanske bazilike. Prilikom iskapanja jedne prostorije (za koju je utvrđeno da se radi o oratoriju, koji će kasnijim pregradnjama dobiti funkciju diakonikona), čitava bačvasta konstrukcija pronađena je na podu crkve.³⁰²

Zidovi su bili u cijelosti ožbukani s unutarnje i vanjske strane, osim zidova diakonikona. Poznato je da su bifore građene od sedre. Unutrašnjost broda bila je, čini se, bez freski i dekoracija.³⁰³ Podnice su u svim prostorijama izgrađene na isti način. Svi dijelovi kompleksa nisu izgrađeni u isto vrijeme, a dijelom su korišteni zidovi starije, postojeće arhitekture (antičke ili kasnoantičke).³⁰⁴

Kamena plastika:

Tijekom istraživanja pronađeno je nekoliko fragmenata liturgijskog namještaja, od kojih je najbolje sačuvan pilastar prozora s latinskim križem koji se nalazio u brodu crkve. Pronađeni su i fragmenti pluteja oltarne ograde koji nisu nosili ukras, već je na njihovoj vanjskoj površini uočen debeo nanos bijele temeljne boje što ukazuje na oslik. Pronađeni su i dijelovi stupova i jedan manji kapitel. Na postojanje ciborija ukazuje nekoliko trapezno formiranih kamenih ploča koje

²⁹⁹ Isto, str. 535.

³⁰⁰ Nenad Cambi, »Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost«, str. 92.

³⁰¹ Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina", str. 529.

³⁰² Isto, str. 531.

³⁰³ Isto, str. 531.

³⁰⁴ Isto, str. 532.

su mogle stajati kao pokrov. U prostoru oratorija / diakonikona pronađeni su kapitel i ulomak stupa od laporastog vapnenca, tretirani tehnikom rezanja i tokarenja, no nije poznat njihov izvorni položaj.³⁰⁵ Kameni namještaj ovog kompleksa nije pružio mnogo elemenata za rekonstrukcije interijera.

Zaključak:

Područje Trbounja naseljeno je od prapovijesti. Na lokalitetima Čupića greda i Lišnjak uočena je prapovijesna keramika, a kontinuitet naseljavanja se nastavlja, pa tako na lokalitetu Crkvine, stotinjak metara od Čupića grede nalazimo ostatke antičkog kompleksa, vjerojatno vile rustike. Na njejoj periferiji nastaje oratorij i sakralni kompleks, smješten oko 5 km od Petrova polja kojim se prolazila cesta Andetrium-Magnum-Promona.

³⁰⁵ Isto, str. 537.

5.7. Tepljuh (Čakljine) – Promona

Koordinate: 43° 54' N 16° 12' E'

Nadmorska visina: 402 m

O lokalitetu :

Naselja Tepljuh, Biočić i Miočić smještena su u sjevernom dijelu Petrova polja, u podnožju planine Promine, sjeveroistočno od Drniša. Planina i općina u Šibensko-kninskoj županiji nose toponim naslijeđen još od predrimskog doba. U literaturi je moguće naići na dvostruki toponim Tepljuh-Biočić kada je riječ o antičkoj Promoni ili o ranokršćanskoj arhitekturi. Ranokršćanski kompleks nalazio se uz grobljansku crkvu sv. Petra i Pavla, na položaju Čakljine.³⁰⁶ Danas kompleks nije vidljiv na terenu.

Literatura i izvori:

Lujo Marun u Promonu ubraja više naselja, koja su i danas dijelom općine, primjerice Lukar, Razvođe, Sušelj. Počinje istraživanje na gradini Petrovac kod Tepljuha u nadi da će tu naći dvorac zadnjeg hrvatskog kralja Petra Svačića. Desetak godina kasnije našao je „starohrvatsko“ groblje s crkvom, pod Petrovcem.³⁰⁷

Arhitektura:

Na lokalitetu Tepljuh (Čakljine) (Promona) nalazila se ranokršćanska crkva, vjerojatno posvećena svetom Petru. Pretpostavljene su dvije građevinske faze. Tako se prvo gradi jednobrodna crkva longitudinalnog tlocrta s istaknutom polukružnom apsidom, a bočne apside

³⁰⁶ Toponim Čakljine asocira na sjajni, blještavi izgled, a znači „stakleno brdo“ iz srednjovjekovnih notarskih spisa. Usp. Borna Fuerst-Bjeliš, Jadran Kale, »Povijesna dinamika kulturnih krajolika šibenskog područja«, u: Iva Kurelac (ur.), *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa "950 godina od prvog spomena Šibenika"*, Šibenik, 26.-28. rujna 2016. Godine, Šibenik, Zagreb: Muzej Grada Šibenika i HAZU, 2018., str. 558.

³⁰⁷ Karlo Jurišić, *Lujo Marun*, 1979., str. 28.

dodane su u kasnijoj fazi, čime crkva postaje trikonhos (Tlocrt 1).³⁰⁸ Prva faza datirana je u 5. stoljeće, a druga faza u 6. stoljeće.³⁰⁹ Ukupna dužina crkve je 23,5 m, a širina oko 6 m. Crkva je bila orijentirana jugoistok-sjeverozapad, uz odstupanje od 20 stupnjeva na zapadu. Pronađeni ukopi sugeriraju da se radi o crkvi funerarnog karaktera.

Arhitektura će ovdje biti opisana prema tlocrtu Nenada Cambija, a faze izgradnje objašnjene prema analizi Pascale Chevalier.³¹⁰

Prva faza podrazumijeva građevinu s apsidom širine 3,70 m i dubine 2,65 m te brod nad kojim je bilo krovništvo s dvoslivnim krovom. Kalota apsida također je bila natkrovljena s vanjske strane. U sjevernom zidu probijeni su prolazi za dvojna vrata. Aneks na jugozapadu protumačen je kao vestibul. Na istoku je izgrađen dvor.

U drugoj fazi dodaju se dvije bočne apside, rastvorene s dva pilastra, kao što je slučaj i sa središnjom apsidom. Na sjeverozapadnom dijelu dodan je aneks trapezoidnog oblika (dužine 3,90 i 4,50 m, širine 3,55 m) kojemu se moglo pristupiti iz središnje apsida, kao i iz broda. Sakristija dodana na sjeveroistočnom dijelu crkve sličnog je oblika, ali reducirana u dimenzijama. Njenom izgradnjom zapriječen je izlaz prema dvoru na istoku. Iz južne apsida pristupalo se aneksu smještenom na jugoistoku.

Istočnije od kompleksa nalazila se trolisna memorija, dužine 7 m, širine 6,5 m, orijentirana u smjeru sjeveroistok-sjeverozapad. Ulaz je bio na zapadnoj strani. Polukružne konhe smještene su južno i sjeverno od ulaza, a u obje su bili grobovi. Jedan grob se nalazio i ispred sjeverne konhe. Pronađeni su ukopi iz kasnoantičkog doba.

Oba objekta građena su tehnikom *opus incertum*, a ostaci su u vrijeme istraživanja bili vidljivi na visini od desetak centimetara.

³⁰⁸ Pascale Chevalier, *Ecclesiae, Tome I: catalogue*, 1995., str. 185-187.

³⁰⁹ Isto, str. 187.; A. Uglešić navodi da bi se druga faza mogla datirati u 6., ili u drugu polovicu 6. Stoljeća (Uglešić, 2006: 49.)

³¹⁰ Pascale Chevalier, *Ecclesiae, Tome I: catalogue*, 1995, str. 185-187.

Istraživanja:

Prema naputku Mihovila Abramića, Stjepan Gunjača vodi istraživanje o kojem kratko izvještava 1949. godine. Izvještava o pronalasku rimskih natpisa i ranokršćanske bazilike s trolisnom memorijom.³¹¹ Precizira da se lokalitet na kojem je istražena crkva nalazi na njivi zvanoj Čakljine. Prema nacrtima M. Abramića, Cambi je objavio tlocrt crkve i memorije na području Crkvine.³¹²

Kamena plastika:

Pretpostavljeno je da je *sytronon* glavne apside bio izgrađen na dvije ili tri razine, a onaj u bočnim apsidama na jednu ili dvije. Tijekom istraživanja pronađeni su fragmenti oltarne ograde izrađeni od vapnenca.³¹³

Zaključna razmatranja:

Bojanovski opisuje pravac koji je iz Salone preko Andetrija vodio do Promone, sljedeći pravac još starije komunikacije koja je povezivala delmatske utvrde. Tako je cesta od Klisa vodila do Muća dolinama Vrbe i Čikole, a prolazeći između Moseća i Svilaje nastavljala je do Tepljuha (*Promona*) na Petrovom polju.³¹⁴ Od Tepljuha, cesta je morala prolaziti preko Uzdolja kod Knina i zaobići planinu Prominu sa sjeverne strane, nastavljajući ravno prema sjeveru Kosovim poljem u Knin.³¹⁵ Na dionici Promona-Burnum prelazila je preko krške ravnice koja se prostire sjeverno i zapadno od Promine, ali na kojoj se tragovi ceste nisu očuvali.³¹⁶

Miletić navodi pravac koji je spajao Jadar sa Salonom i koji također prolazi preko Tepljuha, pa je tako trasa Jader-Babindub-Galovac-Nedin-Podgrađe (*Asseria*) – Burnum-Bobodol-Promona (između naselja Tepljuh, Miočić, Biočić) – Vezovića most-Municipium *Magnum* (Balina glavica) – Klis –Salona.³¹⁷ Osim što je bila važna točka u komunikaciji koja je povezivala Salonu i

³¹¹ Stjepan Gunjača, »Kratka osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu«, u: Starohrvatska prosvjeta, III/1, 1949., str. 289.

³¹² Pascale Chevalier, *Ecclesiae, Tome I: Catalogue*, 1995., str. 185.

³¹³ Isto, str. 187.

³¹⁴ Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem cesta*, 1974., str. 206.

³¹⁵ Isto, str. 206.

³¹⁶ Isto, str. 207.

³¹⁷ Željko Miletić, »Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone«, 1993., str. 117.

Burnum, Promona je bila povezana i s obalom iz pravca Grebašnice. Taj pravac prolazi pored Ridera, kroz selo Žitnić, do Promone.³¹⁸

Iz priloženih opisa cestovnih pravaca vidljivo je da je područje Promone bilo važna raskrsnica različitih puteva koji su spajali rimska uporišta, antičke ili kasnoantičke gradove, a kasnije i važna središta ranosrednjovjekovne Hrvatske.

³¹⁸ Isto

6. Zaključna razmatranja

Cilj ovog rada bio je popisati i analizirati sakralne spomenike od 4. do 11. stoljeća na obrađivanom teritoriju, a potom vidjeti kako su ti spomenici susljedno mijenjali pejzaž u okolici trase rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona. Naravno, uz sakralne objekte valjalo je uzeti u obzir i ranije arhitektonske spomenike poput vila i drugih rezidencijalnih, vojnih ili gospodarskih objekata, no oni nisu bili predmetom detaljne analize, već su poslužili u mapiranju i praćenju razvoja lokaliteta te sudjelovanja u transformaciji kulturno-povijesnog pejzaža.

U poglavlju posvećenom spomenicima i arheološkim nalazima s lokaliteta u blizini trase rimske ceste Andetrium-Magnum-Promona iznesen je pregled antičkih, ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih nalaza u cilju prikaza bogate kulturno-povijesne baštine na spomenutom području. Iz opisanog se može uočiti kako nisu svi lokaliteti istraženi jednako kvalitetno, a osim toga, neki nisu uopće istraženi suvremenim arheološkim metodama. Ipak, čak je i letimičnim pogledom jasno kako se radi o arheološki izrazito bogatom području, na što ukazuju i antički fragmenti vidljivi kao spoliji na današnjim zdanjima ili na gromačama zapuštenih predjela; iako neki od njih danas nisu vidljivi na terenu, podatke o sakralnim objektima od ranog kršćanstva do srednjega vijeka nalazimo u zapisima starih istraživača; ulomke pleterne skulpture kojom su bile opremljene ranosrednjovjekovne crkve nađene su također kao spolije na crkvama koje su danas u upotrebi. Budući da su spomenici od antike do ranog srednjeg vijeka na odabranim lokalitetima navedeni u prethodnim poglavljima, a sakralna gradnja analizirana u katalogu, preostaje zaključiti rad s nekoliko bitnih zapažanja o promjenama u monumentalnom pejzažu na području od Andetrija do Promone. Prvi u nizu čimbenika u stvaranju kulturno-povijesnog pejzaža prije više od 2000 godina bile su delmatske gradine, od kojih nam je danas poznata ona poviše Gornjeg Muća (Ćukova greda, delmatski Andetrij), a iz izvora su dobro poznate i Promona (na području današnje Promine) te Sinodij (vjerojatno Balina glavica). U njihovoj blizini nastajala su rimska naselja vojnog karaktera (Andetrij, položaj Ordžija u Gornjem Muću; beneficijarska postaja Magnum, Balina glavica); te civilna naselja (Andetrij, položaj Dobreč u Gornjem Muću; kasnoantički municipij Magno, Balina glavica), važni faktori u organizaciji rimske provincije. U isto vrijeme grade se cestovni pravci koji po svoj prilici slijede delmatske puteve. Cesta je spajala legijske logore Burno i Tilurij, kao i sjedište provincije, Salonu, s ostalim važnim središtima Carstva. Između većih prometnih segmenata postojali su i oni manji koji su spajali vojna središta na razini provincije Dalmacije, pa je tako primjerice municipij Magno bio važno raskrižje rimskih puteva. Ceste izgrađene za vrijeme Rimljana uvjetovale su razvoj i raspored

naselja koja su i danas povezani sličnim trasama. Monumentalna arhitektura rimskog razdoblja u Dalmatinskoj je zagori općenito nedovoljno istražena. Primjerice, arheološki ostaci rimskodobnih građevina na ovom je području slabo su istraženi, iako su takvi kompleksi potvrđeni na Ceceli, u Trbounju, a pretpostavljeni u Gradcu i u Otavicama. Uglavnom su istraženi samo oni dijelovi kompleksa na kojima su podizana sakralna zdanja, a općenito na području srednje Dalmacije nema niti jednog sustavno i u potpunosti istraženog zdanja rezidencijalne i / ili gospodarske funkcije.³¹⁹ Razdoblje 5. i 6. stoljeća obilježit će gradnja prvih sakralnih građevina u dalmatinskom zaleđu, iako su poznati i primjeri ranijih svetišta (oratorij u Trbounju iz 4. stoljeća). Uzevši u obzir granice ranokršćanskih biskupija (i ovisno o tome čijem mišljenju dajemo prednost), ranokršćanske crkve na području od Muća do Drniša bile su uklopljene u salonitansku ili skardonitansku, a kasnije u biskupiju Ludrum, osnovanu 533. godine. Na nekima od lokaliteta možemo pratiti kontinuitet od razdoblja rimske uprave do ranog kršćanstva (Trbounje, Cecela, Gornji Muć), a u nekim slučajevima prve sakralne građevine niču nedaleko od rimskih posjeda ili aglomeracija (pretpostavljeni ranokršćanski objekt na širem području Magna, u okolici Baline glavice, možda Kljaci; ranokršćanski kompleks u Tepljuhu). U tom pogledu valja istaknuti činjenicu kako brojni prostori na području srednje Dalmacije (Bijaći – Stombrate, Grušine – sveti Lovre, Stari Šematorij u Danilu, Muć, Bilice, Tepljuh, Trbounje, Cecela, Klapavice itd.) temelje svoj razvoj na rimskodobnim zdanjima ili aglomeracijama s izuzetnom strateškom važnošću (bilo da se radi o gospodarskoj, vojnoj, upravnoj / upravno-rezidencijalnoj funkciji kompleksa) zadržavaju svoju ulogu središta većih posjeda.³²⁰

Putem poznatih tlocrta, literature ili konzerviranih ostataka, na proučavanom području možemo izdvojiti dvije trobrodne bazilike iz 5. ili 6. stoljeća (Cecela i Nisko), jedan oratorij iz 4. stoljeća koji kasnije postaje dijelom bazilike (Trbounje), trolisnu građevinu iz 6. stoljeća (Tepljuh), a prihvaćajući tezu o ranokršćanskoj crkvi u Gornjem Muću, njoj bismo mogli pripisati kompleksnu dispoziciju sa središnjim brodom, svetištem zaključenim apsidom te pomoćnim bočnim prostorijama.

Što se ranosrednjovjekovne baštine tiče, najviše raspoložemo ulomcima skulpture, a na području od Gornjeg Muća do Drniša potvrđeni su produkti čak triju značajnijih ranosrednjovjekovnih klesarskih radionica: *Trogirske klesarske radionice* (Kljaci), *Benediktinske klesarske radionice* (Gornji Muć, Gradac) te *Zadarsko-kninske radionice* (Gradac). Pritom je u povijesnom

³¹⁹ Maja Zeman, Maja Zeman, »Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja«, u: *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti*, 57 (2015), str. 35

³²⁰ Maja Zeman, »Transformacije rimskih villa na prostoru srednje Dalmacije (4.-11. st.). Rezultati novih istraživanja«, 2014., str. 13.

kontekstu posebno važna *Benediktinska klesarska radionica* jer svjedoči o perspektivnom vremenu vladavine kneza Branimira. Ova je radionica isklesala liturgijski namještaj u Gornjem Muću gdje je pronađen Branimirov natpis te namještaj u Gradcu koji je vjerojatno funkcionirao kao vladarski posjed. Dva spomenuta naselja dobivaju tim više na značaju u kulturno-povijesnom kontekstu, ako u obzir uzmemo da na njima nailazimo na arheološku građu od antike do srednjeg vijeka. To, dakako, nije slučajno – crkva u Gornjem Muću nalazi se uz nekadašnje rimske kabane i uz rimsku cestu koja je spajala Salonu s unutrašnjosti Provincije; Gradac zauzima strateški položaj nad Petrovim poljem kojim je ista cesta prolazila.

Prateći promjene u pejzažu od antike do ranog srednjeg vijeka, moguće je uvidjeti kako su veze između antike i kasne antike mnogo stabilnije od onih između kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Kako je već istaknuto, često prve sakralne građevine nastaju upravo na antičkom sloju ili pak na periferiji antičkih kompleksa, kakav je slučaj u Trbounju. To označava promjene u rimskodobnom pejzažu putem adaptacija i promjene funkcije antičkih ili kasnoantičkih kompleksa. Nakon izgradnje i opremanja prvih sakralnih građevina te organiziranja prvih biskupija koje nisu preživjele krizne sukobe 6. i 7. stoljeća, trebat će pričekati početak 9. stoljeća u kojem ponovno možemo pratiti život na kulturnim mjestima. Tada se na značajnim mjestima Hrvatske kneževine grade nove, ali i obnavljaju i opremaju starije sakralne građevine, kakav je slučaj, recimo, u Gornjem Muću i u Gradcu, čime se na neki način potvrđuje kontinuitet i važnost kulturnog mjesta, ali i ističe uloga posjeda u prezentaciji moći ranosrednjovjekovnog vladara.

Problem u analizi graditeljske baštine od kasne antike do ranog srednjeg vijeka, posebno one sakralne koja je obuhvaćena katalogom, leži u tome što su neka od istraživanja vršena prije više od 50 godina, pa je tim lokalitetima potrebna revizija. U nekim slučajevima izostaju detaljni izvještaji s istraživanja, pa tako i tlocrti (primjerice ranokršćanske bazilike u Niskom koja je istraživana 1940.-ih). No čak i ako nova arheološka istraživanja i revizije trenutno nisu mogući, bitno je ukazati na važnost povijesno-kulturne cjeline putem nekih drugih alata, primjerice onih digitalnih, kakvi su korišteni u ovom radu. Čini se važnim istaknuti kako novi pristupi omogućavaju nove interpretacije i koncipiranje šire slike povijesno-kulturnog pejzaža na prostoru koji dijeli iste povijesno-geografske karakteristike. Ovim radom naglašena je relevantnost prostora Dalmatinske zagore kao prostora mogućnosti za nove, detaljnije interpretacije i prezentacije monumentalne baštine, koje bi re-kreirale sliku povijesno-kulturnog pejzaža područja koje često slovi kao *terra incognita*.

7. Bibliografija

1. Josip Alačević, »Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum«, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 1 (1878.), str. 90-96.
2. Mladen Ančić, Franački i langobardski utjecaji pri stvaranju i oblikovanju Hrvatske Kneževine, u: *Starohrvatska prosvjeta, vol. III., 43*, 2016., str. 217-238.
3. Mladen Ančić, »Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku«, u: *Zgodovinski časopis, vol. 55.*, 2001., str. 305.-320.
4. Ivan Basić, »Ecclesia Scardonitana - stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve / Ecclesia Scardonitana. Stato della ricerca e problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona«, u: *Studia Varvarina I* (ur.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zagreb, 2009., str. 43-90.
5. Luka Bekić, *Ilirski i rimski Andetrij*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2002.
6. Luka Bekić, »Andetrij, rimsko vojno uporište. Topografske odrednice«, u: *Izdanja HAD-a 27* (2011.), str. 316-325.
7. Ivo Bojanovski, *Dolabellin sistem cesta*, Sarajavo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.
8. Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada 1994.
9. Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Zagreb: Leykam international, 2018.
10. Frane Bulić, »Inscrizioni Inedite«, u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 1891. (Febraio)
11. Maja Bunčić, Antia Dugonjić, *Hrvatska u doba Branimira – povodom 1130 obljetnice od godine Uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnoj gredi iz Gornjeg Muća* (katalog), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2018.
12. Nenad Cambi, »Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost«, u: (ur.) Vesna Kusin, Joško Belamarić, Joško Grčić, *Dalmatinska Zagora Nepoznata Zemlja*, Zagreb: Ministarstvo kulture RH ; Galerija Klovićevi dvori, 2007.
13. Nikola Cesarik, Luka Drahotusky-Bruketa, »The inscription of Cohors III Alpinorum from Cecela near Drniš (Dalmatia) and the question of the roman military presence in Petrovo polje during the principate«, u: *Journal of Ancient History and Archaeology No. 7.2*, 2020., str. 32-45.

14. Nikola Cesarik, »River Crossings and Roman Auxiliary Forts: A New Evidence from the River Krka«, u: *Coll. Antropol.* 41, 2017., str. 363-370.
15. Alexandra Chavarría, » Local Churches and Lordship in Late Antique and Early Medieval Northern Italy«, u: *Churches and social power in Early Medieval Europe*, (ur.) José C. Sánchez-Pardo, Michael G. Shapland, Belgija: Brepols Publisher, 2015.
16. Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe s.), Tome 1 - catalogue*, Rim, Split: École Française de Rome, Musée archéologique de Split, 1995.
17. Pascale Chevalier, *Salona II - Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.) [En dehors de la capitale, Salona] Tome 2 - Illustrations et conclusions*, Rim, Split: École Française de Rome, 1995, Musée archéologique de Split, 1995.
18. Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
19. Ejnar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951.
20. Igor Fisković (ur.), *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar 1991.
21. Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb: Globus, 1994.
22. Borna Fuerst-Bjeliš, Jadran Kale, »Povijesna dinamika kulturnih krajolika šibenskog područja«, u: Iva Kurelac (ur.), *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa "950 godina od prvog spomena Šibenika"*, Šibenik, 26.-28. rujna 2016. Godine, Šibenik, Zagreb: Muzej Grada Šibenika i HAZU, 2018.
23. Anita Gamulin, »Drniš 1494-1994: Katalog spomenika«, u: *Ethnologica Dalmatica*, 3, Split, 1994., str. 86-102.
24. Ivo Glavaš, Željko Miletić, Joško Zaninović, »Augzilijski kaštel kod Kadine Glavice«, u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 42, 2010., str. 71-74.
25. Ivo Glavaš, »Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici«, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35, 2011., str. 63-74.
26. Ivo Glavaš, »Municipij Magnum – raskrižje rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja«, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52, 2010., str. 45-59.
27. Ivo Glavaš, »O municipalitetu Magna«, *Opusc. Archeo.* 36, 2012., str. 93-103.
28. Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb : Novi Liber : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1995.

29. Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb: Filozofski fakultet, 2003.
30. Stjepan Gunjača, »Kratik osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III/1, 1949.
31. Stjepan Gunjača, »Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas«, u: *Starohrvatska prosvjeta*, 3/2, 1952.
32. Stjepan Gunjača, »Plan konzervatorskih radova na arheološkom lokalitetu Bribir u 1975., zaštitni radovi na lokalitetu Lepuri kod Benkovca i Gradcu kod Drniša«, Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1975.
33. T. G. Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, I-III, Oxford: Clarendon press, 1887.
34. Nikola Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća* (doktorska disertacija), Zadar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 1986.
35. Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije: studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2015.
36. Nikola Jakšić, »Il culto di san Pietro nella Dalmazia paleocristiana e medievale«, u: *San Pietro e san Marco - arte e iconografia in area adriatica*, (ur.) L. Caselli, Rim: Gangemi Editore spa, 2009., str. 61-63.
37. Ivan Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013.
38. Ivan Josipović, »Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III, 44-45, 2017.-2018.
39. Karlo Jurišić, *Fra Lujo Marun, Osnivač starohrvatske arheologije (1857. – 1939)*, Split: Zbornik Kačić, 1979.
40. Miljenko Jurković, *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*, Zagreb: Muzej Mimara; Gliptoteka HAZU, 1992.
41. Miljenko Jurković, » The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages «, u: *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019.
42. Ćiro Kalebić, »Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, (1928-1929), str. 296-306.
43. Ljubo Karaman, *Živa starina*, Zagreb 1943., str. 46.
44. Ljubo Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb: Matica hrvatska, 1952.
45. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1975.

46. Palmira Krleža, Jelena Behaim, Ivor Kranjec, Miljenko Jurković, »Recreating Historical Landscapes: Implementation of Digital Technologies in Archaeology. Case Study of Rab, Croatia«, u: *International Conference on Intelligent Systems (IS)*, 2018.
47. Krešimir Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split: Književni krug, 1997.
48. Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb: VPA, 1986.
49. Tomislav Marasović, »Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39, 2001. – 2002., str. 61-88.
50. Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*, Split: Književni krug, 2011.
51. Lujo Marun, »Redovito tromjesečno izvješće Kninskog starinarskoga društva«, *Viestnik hrvatskoga arheološkog društva* 13, 1891., Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo
52. Lujo Marun, *Starinarski dnevници*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998.
53. Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990.
54. Branka Migotti, »Ranokršćanska biskupija Scardona (Skradin)«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 9, 1992., str. 101-112.
55. Branka Migotti, »Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji«, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, str. 189-246.
56. Željko Miletić, »Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32 (19), 1993., str. 117-150.
57. Željko Miletić, »O teritorijalnim razgraničenjima oko Krke kod Miljevaca u rimsko doba«, u: Miljevci u prošlost s pogledom u budućnost. Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Miljevci u prošlosti s pogledom u budućnost - Visovac - Drinovci, 15.-16. lipnja 2007", Marko Menđušić, Drago Marguš (ur.), Visovac - Drinovci: Miljevački sabor, 2008.
58. Ante Milošević, »O ostavštini starosjedilaca u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji«, *Scripta*, 2010., str. 290-300.
59. Ante Milošević, »Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III, 27 (2000.), str. 311-341.
60. Ante Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi*, katalog, 2000.
61. Ivan Mirnik, Dopisivanje don Mije Jerka Granića iz Muća Gornjeg s don Šimom Ljubića u Zagrebu, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska povijesno-arheološka baština* 1, Tomislav Šeparović (ur.), Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010.
62. Maja Petrincec, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2006., str. 369-370.

63. Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2008., str. 514-515.
64. Maja Petrinec, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2012., str. 684-685.
65. Frane Radić, »Izvješća o radu Hrvatskog starinskog društva«, *Starohrvatska prosvjeta* 2 (1896.), Zagreb-Knin
66. Dušan Rašković, »Petrovo polje u antici – topografija i nalazi«, *Srpska zora*, 3-4 (1991.), str. 205-229.
67. Joseph Schnetz, *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Leipzig: B. G. Teubner, 1940.
68. Tomislav Šeparović, »Lokalitet Cecela«, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, str. 206-207.
69. Ante Škegro, »The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis)«, *Povijesni prilozi* 26, 2007., str. 9-24.
70. Tin Turković, *Prikaz gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.
71. Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš, Zadar: Gradski muzej Drniš; Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, 2006.
72. Grgur Urlić Ivanović, »Inscrizioni Inedite«, u: *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 1891. (Genai)
73. Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, u: *Archaeologia Adriatica*, 2/2 (2008.), str. 529-542.
74. Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik: Ogranak Matice hrvatske, 2007.
75. Mate Zekan, »Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću«, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., str. 133-140.
76. Mate Zekan, *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII*, Split: Književni krug Split, 1989.
77. Mate Zekan, »Uz 125. Obljetnicu otkrića natpisa kneza Branimira u Muću Gornjem«, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 21, 1996., str. 9-14.
78. Mate Zekan, »Kratki prikaz rezultata arheoloških istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblju uza nju«, u: *Starohrvatska prosvjeta* III/27, 2000., Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, str. 273-283.
79. Maja Zeman, »Transformacije rimskih villa na prostoru srednje Dalmacije (4.-11. st.). Rezultati novih istraživanja«, u: *Pontes Adriatici : mreža kulturnih razmjena na Jadranu: zbornik radova okruglog stola održanog u Splitu 4. listopada 2014.* (ur.) Nikolina Maraković, Tin Turković, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

80. Maja Zeman, »Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja«, u: *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti*, 57 (2015), str. 35-45.
81. Maja Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, 2014., doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

8. Prilozi

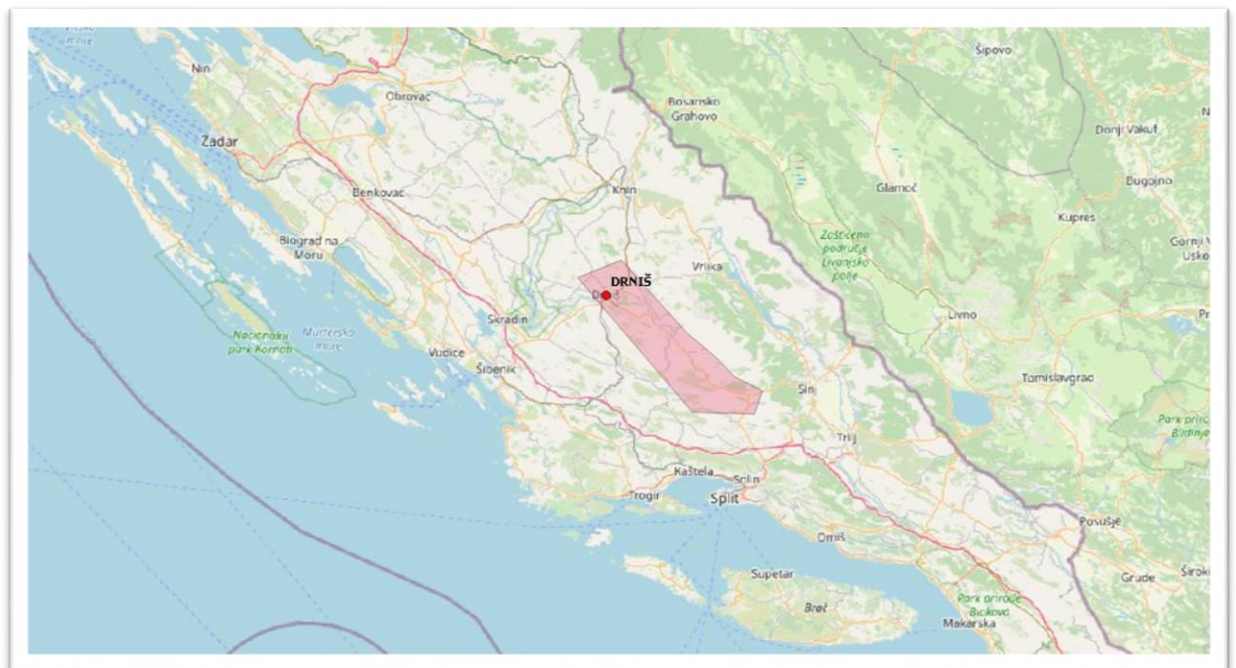
8.1. Popis karata

1. Istraživano područje. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Open Street Map*
2. Lokaliteti od antike do ranog srednjeg vijeka na području uz trasu rimske ceste *Andetrium-Magnum-Promona*. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Open Street Map*
3. Lokaliteti od antike do ranog srednjeg vijeka na području Petrovog polja. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satellite*
4. Antički lokaliteti i prijedlog rekonstrukcije pravca ceste *Andetrium-Magnum-Promona* prema izvorima prikupljenima u svrhu ovog rada. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satellite*
5. Usporedba antičkih i ranokršćanskih lokaliteta na području uz trasu rimske ceste *Andetrium-Magnum-Promona*. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satellite*
6. Lokaliteti s ranosrednjovjekovnim nalazima na području uz trasu rimske ceste *Andetrium-Magnum-Promona*. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satellite*
7. Lokaliteti u Gornjem Muću. Izradila: Ana-Marija Krnić prema predlošku Luke Bekića (Bekić 2002., str. 129.). Podloga: *Geoportel Ortofoto (2011.)*
8. Plovni putevi po istočnom Jadranu. Kartu izradio: Ivor Kranjec. Vidi u: Miljenko Jurković, » The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages «, u: *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019., str. 113.

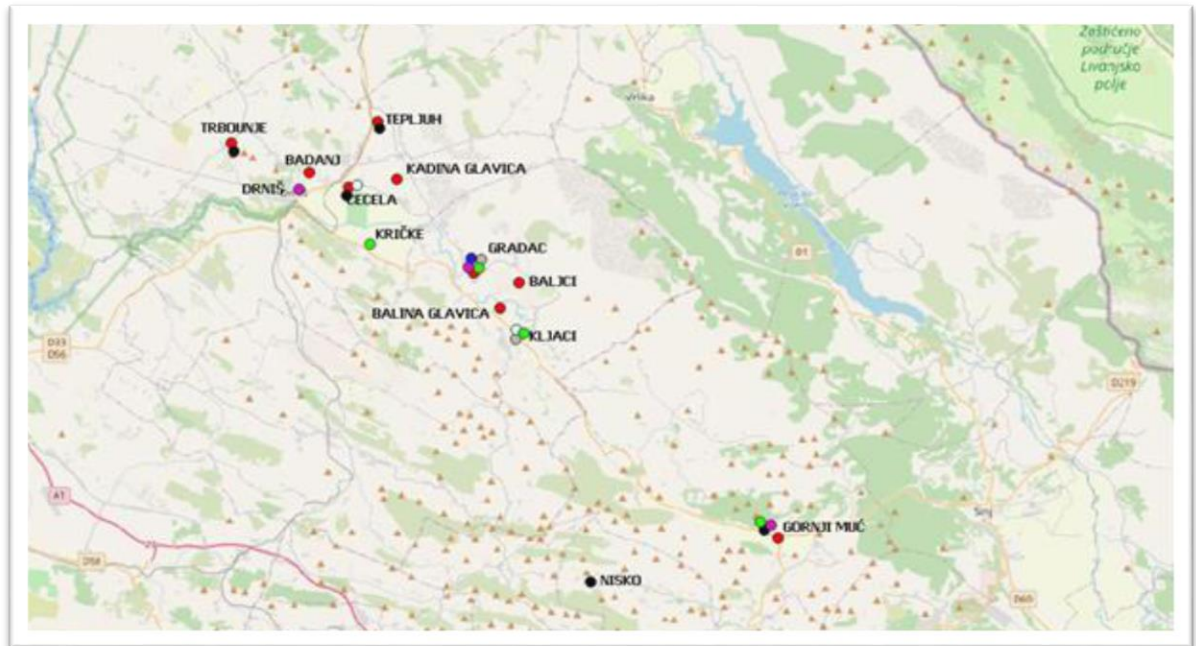
8.2. Karte

Legenda

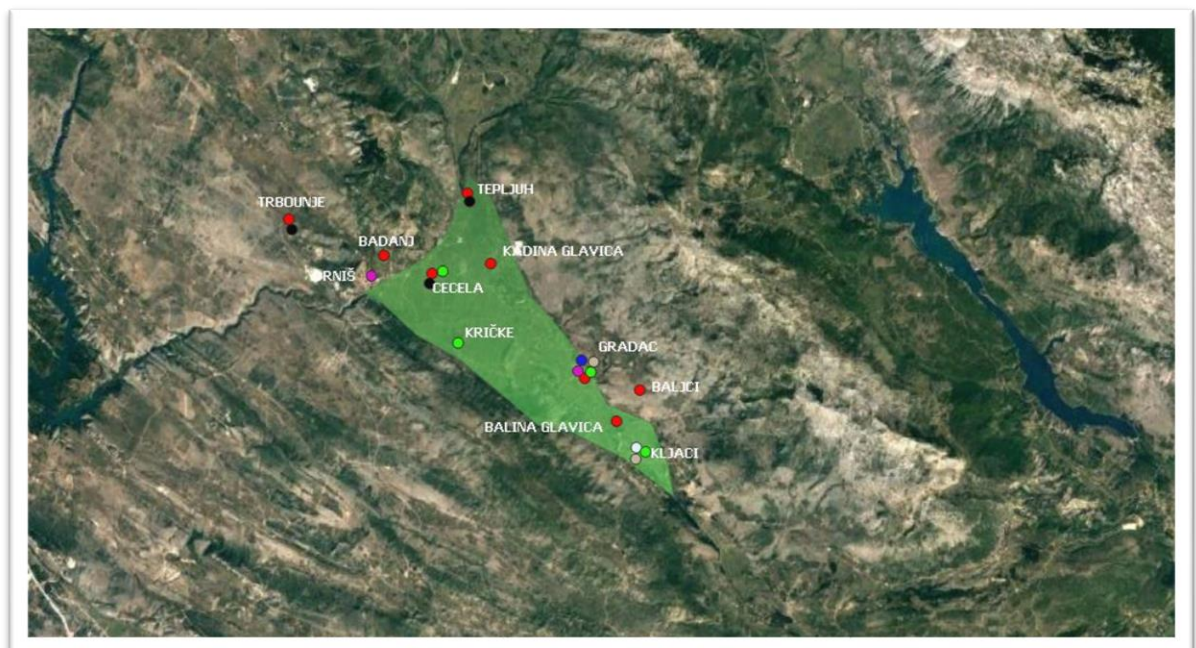
- antički lokalitet
- ranokršćanska arhitektura
- pretpostavljena ranokršćanska arhitektura
- ranosrednjovjekovna arhitektura
- ranosrednjovjekovna skulptura
- ranosrednjovjekovna nekropola

1. Istraživano područje. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Open Street Map*

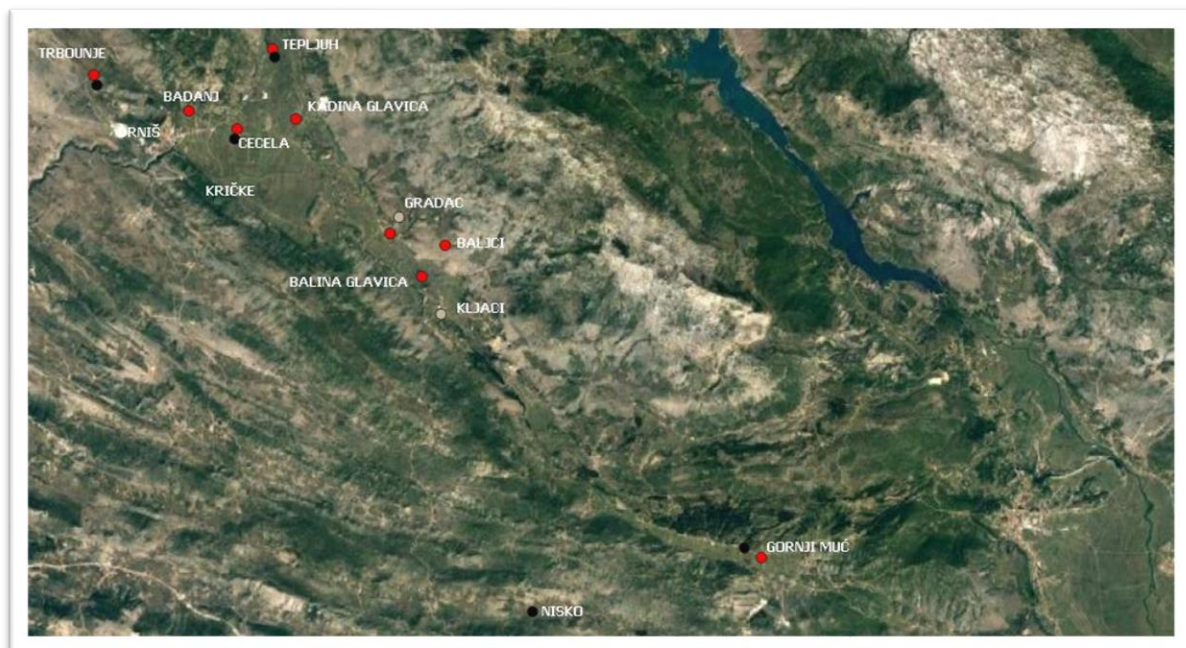
2. Lokalizacije od antike do ranog srednjeg vijeka na području uz trasu rimske ceste *Andetrium-Magnum-Promona*. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Open Street Map*

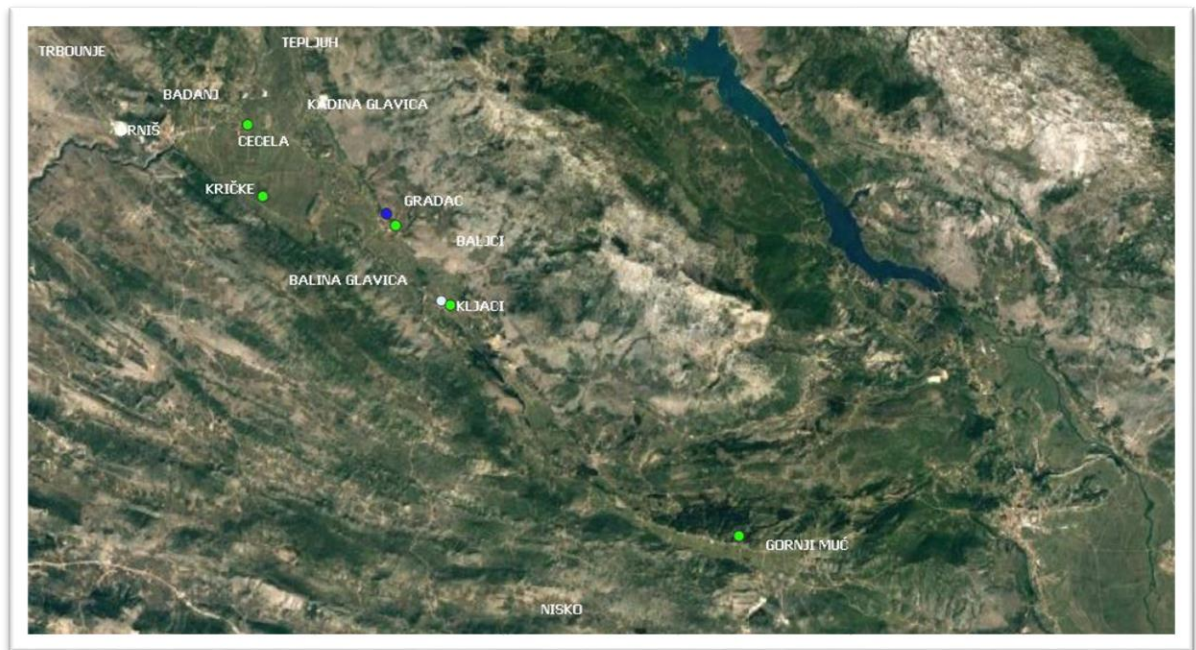
3. Lokalizacije od antike do ranog srednjeg vijeka na području Petrovog polja. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satellite*

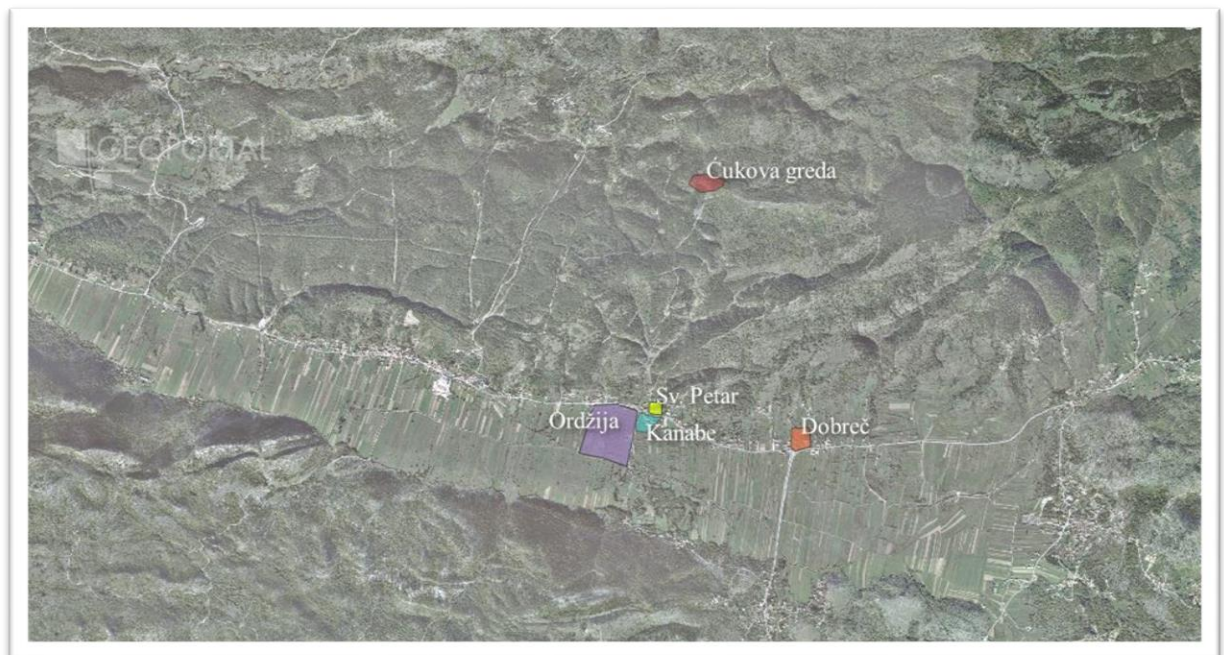
4. Antički lokaliteti i prijedlog rekonstrukcije rimske ceste *Andetrium-Magnum-Promona* prema izvorima prikupljenima prilikom izrade ovog rada. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satelite*

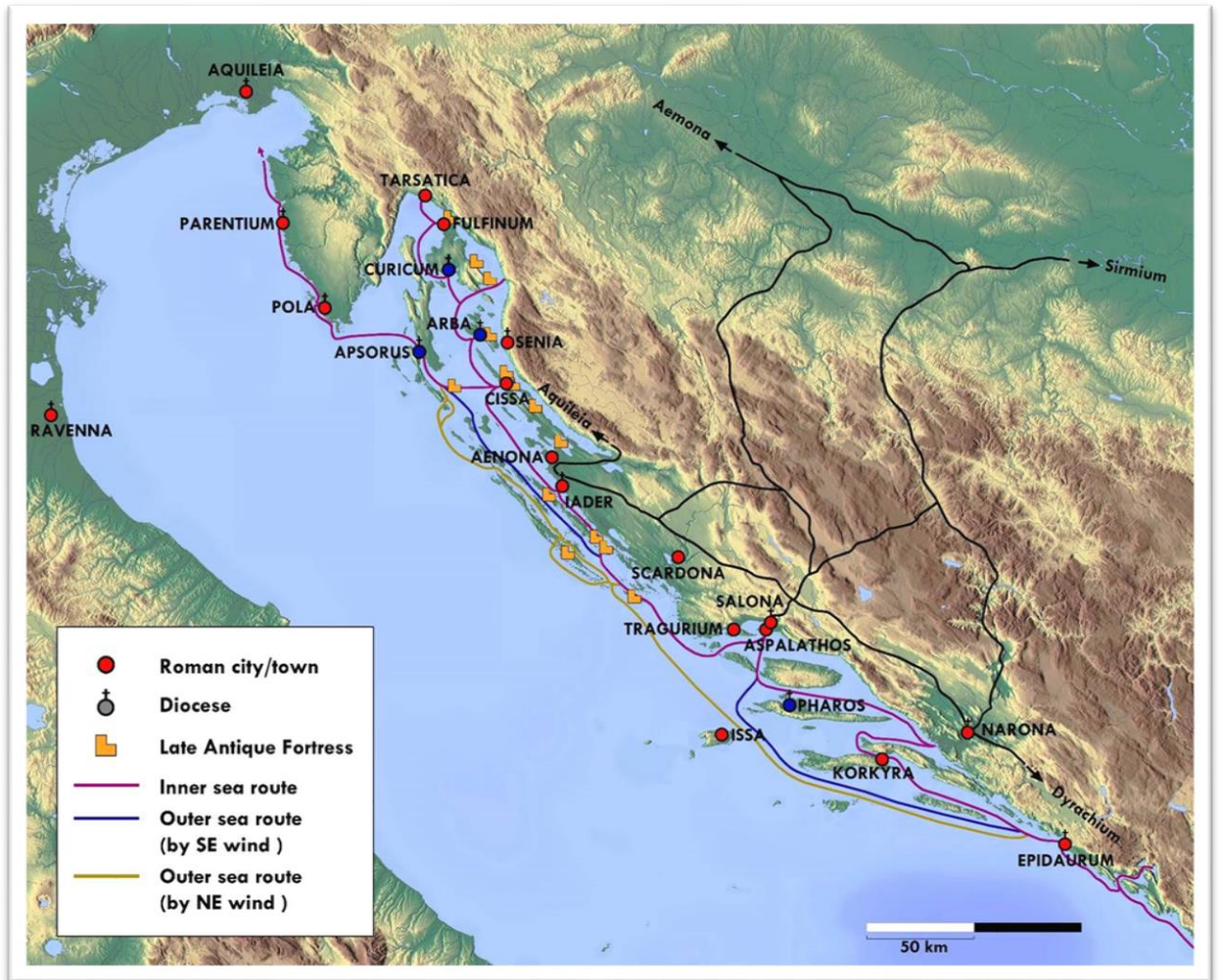
5. Usporedba antičkih i ranokršćanskih lokaliteta na području uz trasu rimske ceste *Andetrium-Magnum-Promona*. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satelite*

6. Lokalizacije s rano srednjovjekovnim nalazima na području uz trasu rimske ceste *Andetrium-Magnum-Promona*. Izradila: Ana-Marija Krnić. Podloga: *Google Satellite*

7. Lokalizacije u Gornjem Muću. Izradila: Ana-Marija Krnić prema predlošku Luke Bekića (Bekić 2002., str. 129.). Podloga: *Geoportals Ortofoto (2011.)*

8. Plovní putevi po istočnom Jadranu. Kartu izradio: Ivor Kranjec. Vidi u: Miljenko Jurković, » The Transformation of the Adriatic Islands from Antiquity to the Early Middle Ages «, u: *Change and Resilience: The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, (ur.) Miguel Ángel Cau Ontiveros and Catalina Mas Florit, 2019., str. 113.

8.3. Popis slika

1. Crkva svetog Petra u Gornjem Muću: apsida ranokršćanskog objekta na sjevernoj strani današnje crkve. Foto: Ana-Marija Krnić
2. Antički ulomci pred crkvom svetog Petra u Muću. Foto: Ana-Marija Krnić
3. Crkva svetog Petra u Gornjem Muću: pogled na strukture koje se pružaju južno od današnje crkve. Foto: Ana-Marija Krnić
4. Pogled na Čukovu gredu. Foto: Ana-Marija Krnić
5. Mućko polje. Foto: Ana-Marija Krnić
6. Lokalitet Cecela. Podloga: *Geoportal Ortofoto (2011.)*
7. Pogled na sjeveroistočni dio Petrova polja s lokaliteta Cecela. Foto: Ana-Marija Krnić
8. Lokalitet Cecela. Foto: Zoran Alajbag (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)
9. Ranokršćanski kompleks u Trbounju. Podloga: *Geoportal Ortofoto (2011.)*
10. Ranokršćanski kompleks u Trbounju. Foto: Ana-Marija Krnić
11. Sarkofazi ispred crkve svetog Petra u Gradcu. Pogled na Petrovo polje. Foto: Ana-Marija Krnić
12. Crkva svetog Petra u Gradcu tijekom istraživanja. Izvor: Mate Zekan »Kratki prikaz rezultata arheoloških istraživanja crkve Porodenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblju uza nju«, u: *Starohrvatska provjeta* III/27, 2000., Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika,, str. 274.
13. Ulomak arhitrava iz Gornjeg Muća: natpis s imenom kneza Branimira i upisanom godinom 888. Izvor: Maja Bunčić, Antia Dugonjić, *Hrvatska u doba Branimira – povodom 1130 obljetnice od godine Uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnoj gredi iz Gornjeg Muća* (katalog), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2018., str. 40.
14. Ulomci kamene plastike iz crkve svetog Ilije u Kljacima (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika).
15. Ulomci kamene plastike iz crkve svetog Ilije u Kljacima (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika).
16. Ulomak zabata iz crkve svetog Petra u Gradcu (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)
17. Ulomak kamenog križa iz crkve svetog Petra u Gradcu (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)

18. Ulomak liturgijskog namještaja iz crkve svetog Petra u Gradcu (Ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)
19. Detalji s lijevog i desnog dovratnika iz Gradca kod Drniša. Izvor: Ante Jurčević, *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 171.
20. Ulomak pletera iz Kadine Glavice. Izvor: Marko Maričić, Goran Skelac, *HAG*, 2007., str. 609.
21. Poklopac dječjeg sarkofaga, Balina glavica (Municipium Magnum), izvor: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš, Zadar: Gradski muzej Drniš; Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, 2006., str. 53.
22. Rimske ceste između Ridera, Magnum i Promone, Željko Miletić, »Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32 (19), 1993.
23. Tabula Peutingeriana, odsječak s ucrtanim pravcem *Salona-Burnum (Salona XVI - Andetrio XIV - Magno VII - Promona XVI - Burnum)*. Izvor: OmnesViae Roman Routplanner: <https://www.omnesviae.org/viewer/> (pristupljeno: 26.5.2020.)

8.4. Slike

1. Crkva svetog Petra u Gornjem Muću: apsida ranokršćanskog objekta na sjevernoj strani današnje crkve. Foto: Ana-Marija Krnić

2. Antički ulomci pred crkvom svetog Petra u Muću. Foto: Ana-Marija Krnić

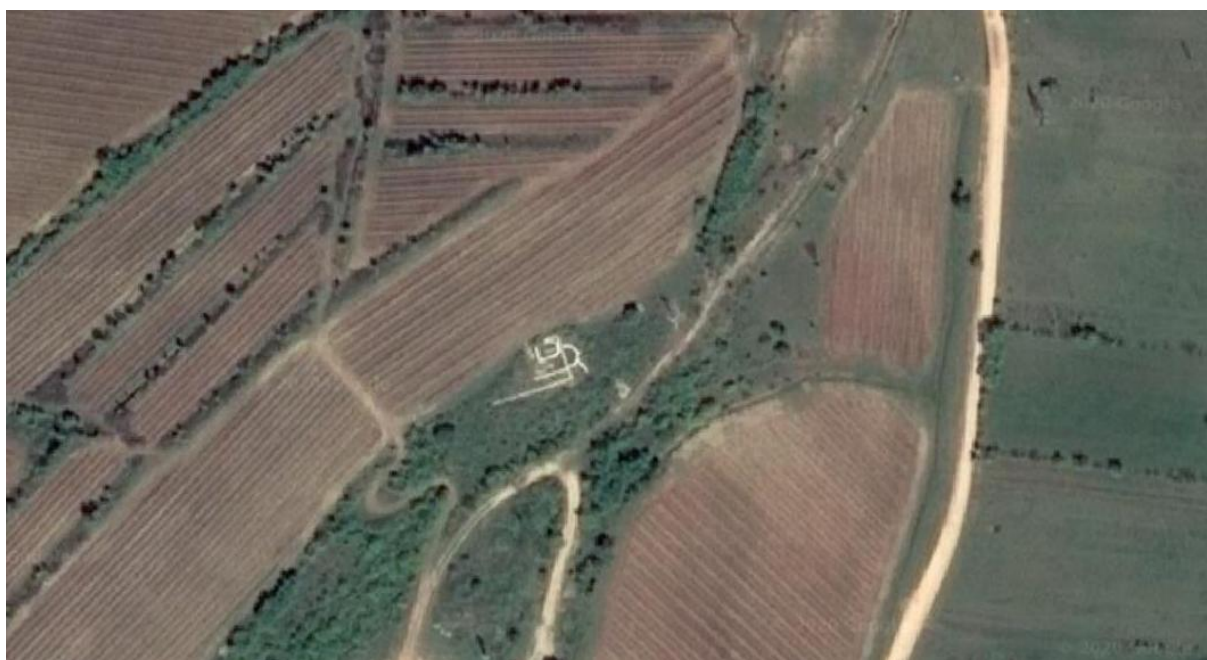
3. Crkva svetog Petra u Gornjem Muću: pogled na strukture koje se pružaju južno od današnje crkve. Foto: Ana-Marija Krnić

4. Pogled na Čukovu gredu. Foto: Ana-Marija Krnić

5. Mućko polje. Foto: Ana-Marija Krnić

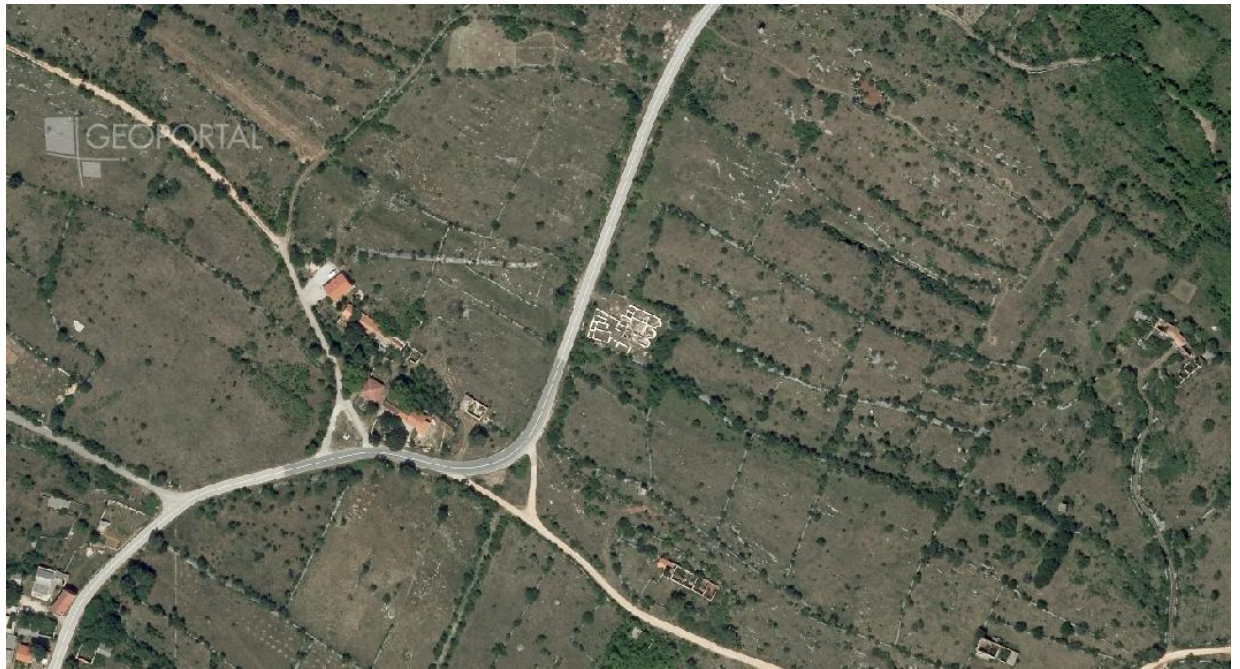
6. Lokalitet Cecela. Podloga: *Geoportal Ortofoto (2011.)*

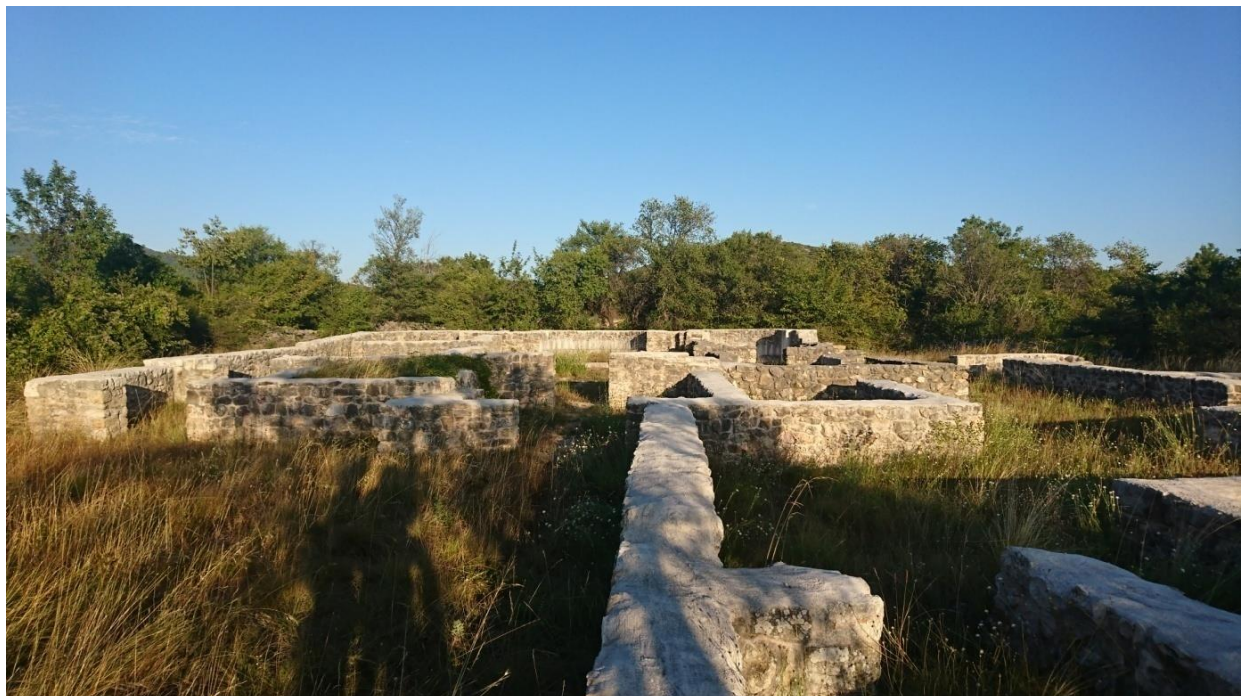
7. Pogled na sjeveroistočni dio Petrova polja s lokaliteta Cecela. Foto: Ana-Marija Krnić

8. Lokalitet Cecela. Foto: Zoran Alajbeg (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)

9. Ranokršćanski kompleks u Trbounju. Podloga: *Geoportal Ortofoto* (2011.)

10. Ranokršćanski kompleks u Trbounju. Foto: Ana-Marija Krnić

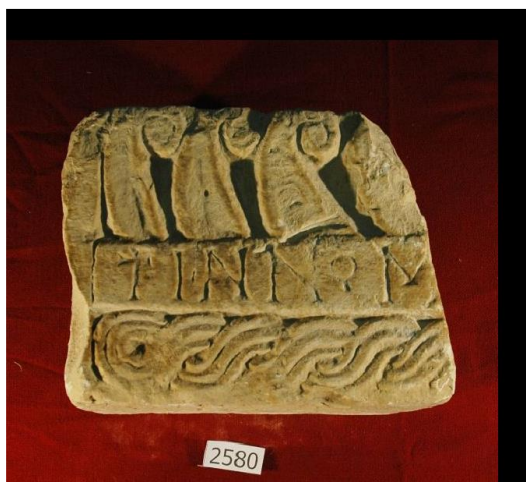
11. Sarkofazi ispred crkve svetog Petra u Gradcu. Pogled na Petrovo polje. Foto: Ana-Marija Krnić

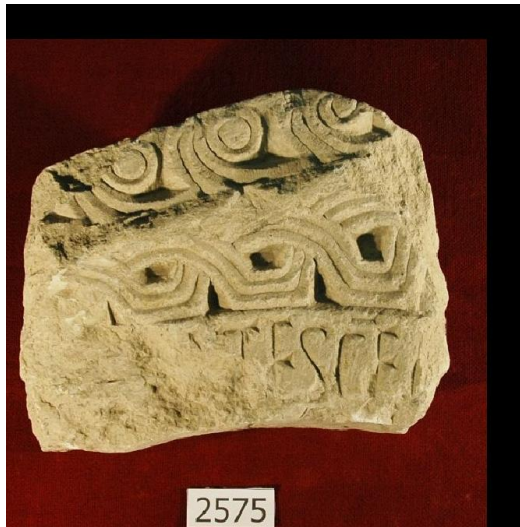
12. Crkva svetog Petra u Gradcu tijekom istraživanja. Izvor: Mate Zekan »Kratki prikaz rezultata arheoloških istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblju uza nju«, u: *Starohrvatska provjeta* III/27, 2000., Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika,, str. 274.

13. Ulomak arhitrava iz Gornjeg Muća: natpis s imenom kneza Branimira i upisanom godinom 888. Izvor: Maja Bunčić, Antia Dugonjić, *Hrvatska u doba Branimira – povodom 1130 obljetnice od godine Uklesane uz ime kneza Branimira na oltarnoj gredi iz Gornjeg Muća* (katalog), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2018., str. 40.

14.
15. Ulomci kamene plastike iz crkve svetog Ilije u Kljacima (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika).

16. Ulomak zabata iz crkve svetog Petra u Gradcu (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)

17. Ulomak kamenog križa iz crkve svetog Petra u Gradcu (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)

18. Ulomak liturgijskog namještaja iz crkve svetog Petra u Gradcu (Ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)

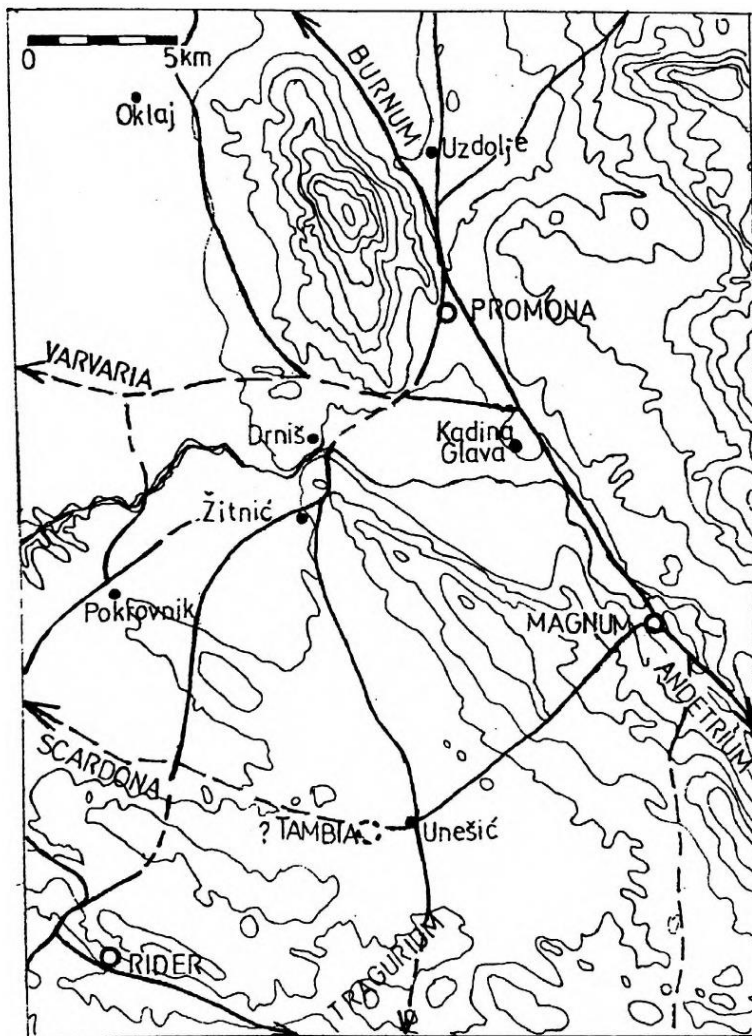
19. Detalji s lijevog i desnog dovratnika iz Gradca kod Drniša. Izvor: Ante Jurčević, *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 171.

20. Ulomak pletera iz Kadine Glavice. Izvor: Marko Maričić, Goran Skelac, *HAG*, 2007., str. 609.

21. Poklopac dječjeg sarkofaga, Balina glavica (Municipium Magnum), izvor: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš, Zadar: Gradski muzej Drniš; Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, 2006., str. 53.

Sl. 3. Rimske ceste između Ridera, Magnuma i Promone.
 Fig. 3. The Roman road between Rider, Magnum and Promona.

136

22. Rimske ceste između Ridera, Magnum i Promone, Željko Miletić, »Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone«, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32 (19), 1993.

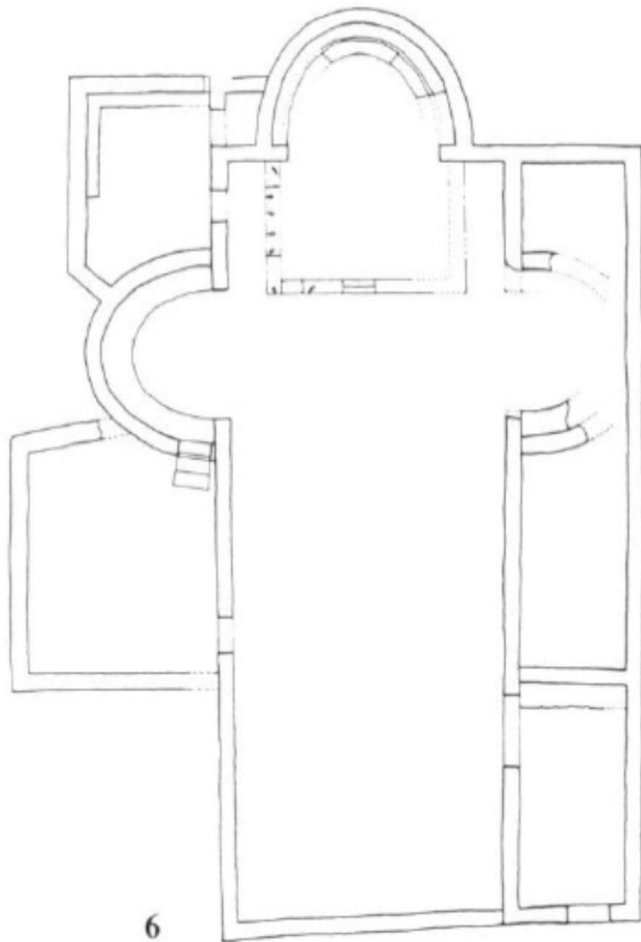

23. Tabula Peutingeriana, odsječak s ucrtanim pravcem *Salona-Burnum* (*Salona XVI - Andetrio XIV - Magno VII - Promona XVI - Burnum*). Izvor: OmnesViae Roman Routplanner: <https://www.omnesviae.org/viewer/> (pristupljeno: 26.5.2020.)

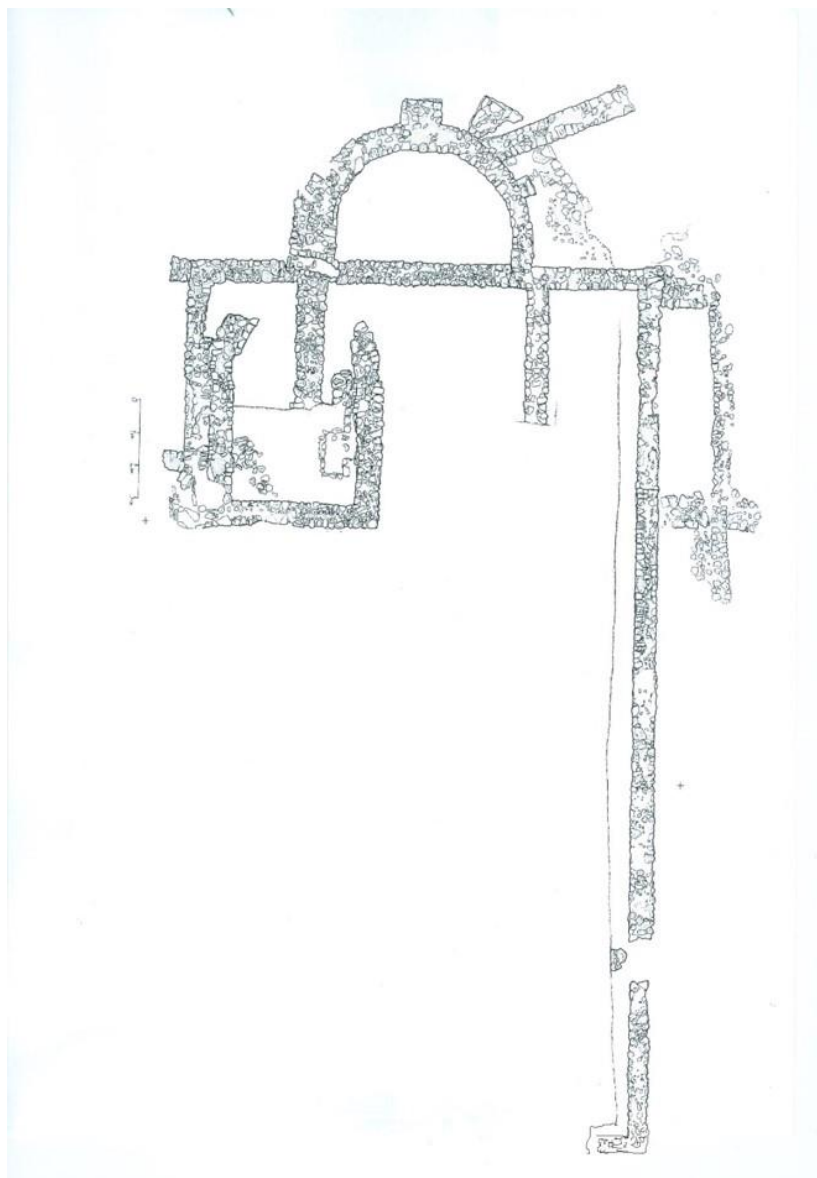
8.5. Popis tlocrta

1. Tlocrt ranokršćanske crkve u Tepljuhu, izvor: Pascale Chevalier, *Salona II - Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.)* [En dehors de la capitale, Salona] *Tome 2 - Illustrations et conclusions*, Rim, Split: École Française de Rome, 1995, Musée archéologique de Split, 1995., str. 81.
2. Tlocrt ranokršćanske bazilike na lokalitetu Cecela. Tlocrt izradila: Maja Marković (Ijubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)
3. Crkva svetog Petra u Gornjem Muću. Tlocrt izradila Ana-Marija Krnić prema predlošcima: Mate Zekan, »Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću«, u: *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., str. 133-140 i Pascale Chevalier, *Salona II - Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.)* [En dehors de la capitale, Salona] *Tome 2 - Illustrations et conclusions*, Rim, Split: École Française de Rome, 1995, Musée archéologique de Split, 1995., pl. XXXIV)
4. Tlocrt četverolisnog sakralnog objekta u Gornjem Muću, Dyggve 1951.
5. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Trbounju, izvor: Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, u: *Archaeologia Adriatica*, 2/2 (2008.), str. 531.

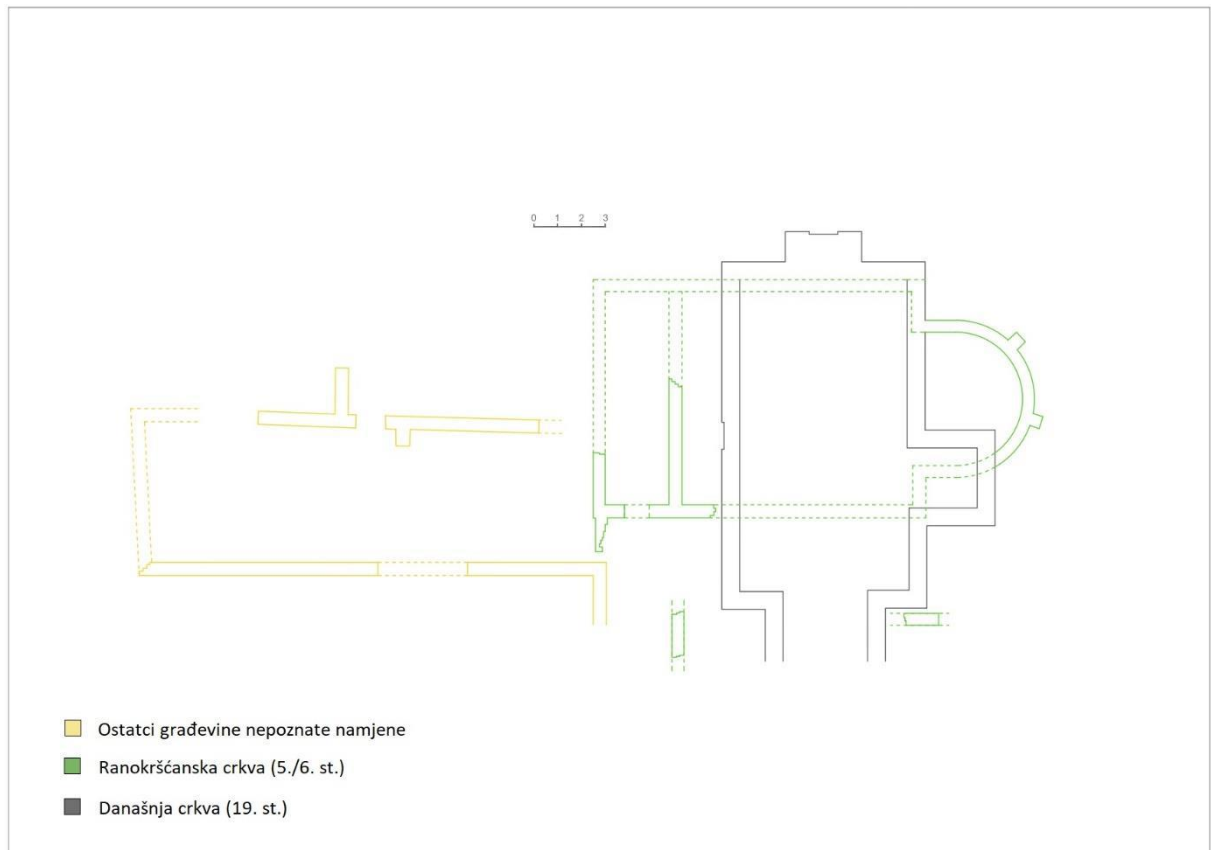
8.6. Tlocrti

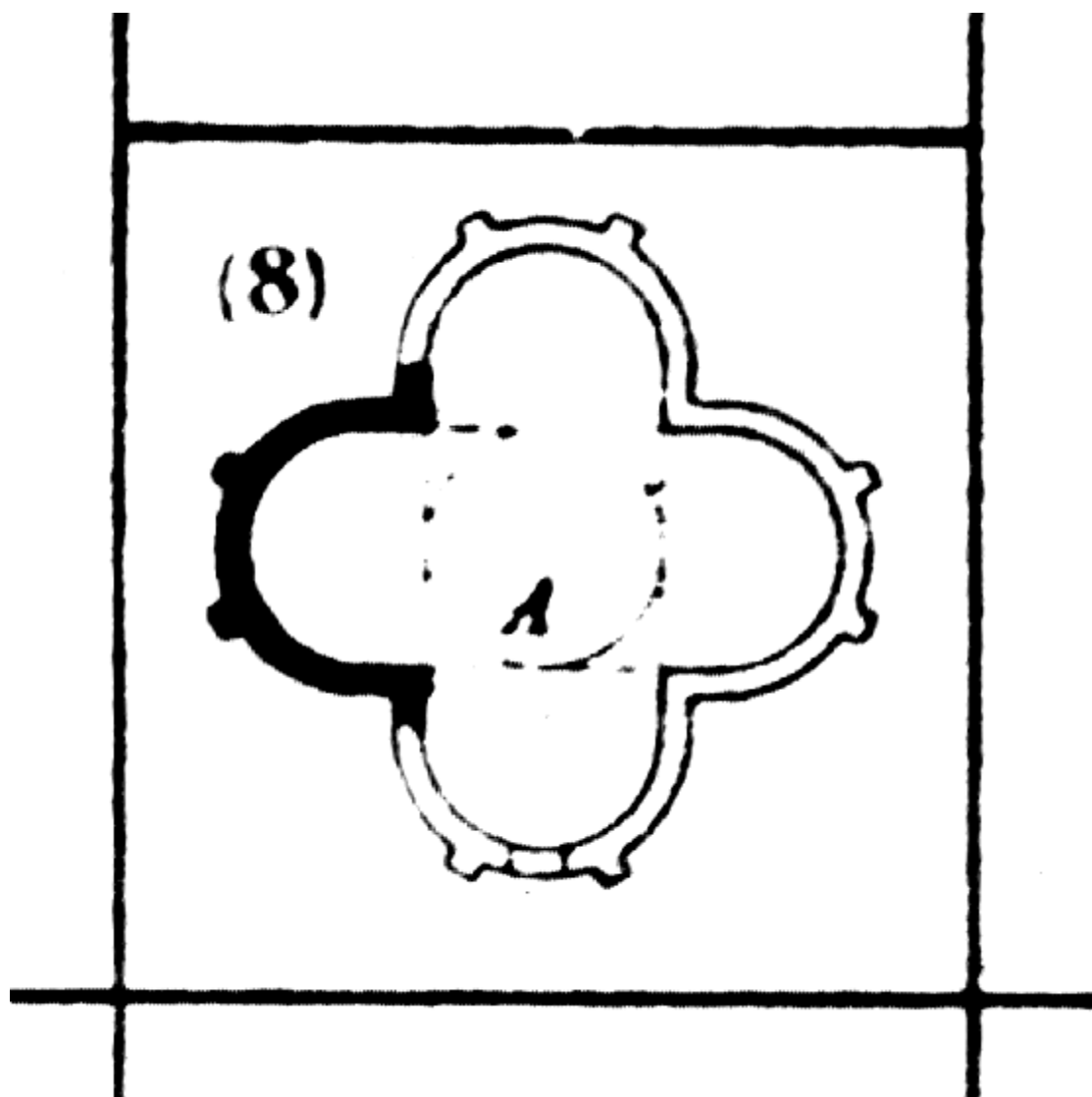
1. Tlocrt ranokršćanske crkve u Tepljuhu, izvor: Pascale Chevalier, *Salona II - Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.)* [En dehors de la capitale, Salona] *Tome 2 - Illustrations et conclusions, Rim, Split: École Française de Rome, 1995, Musée archéologique de Split, 1995., str. 81.*

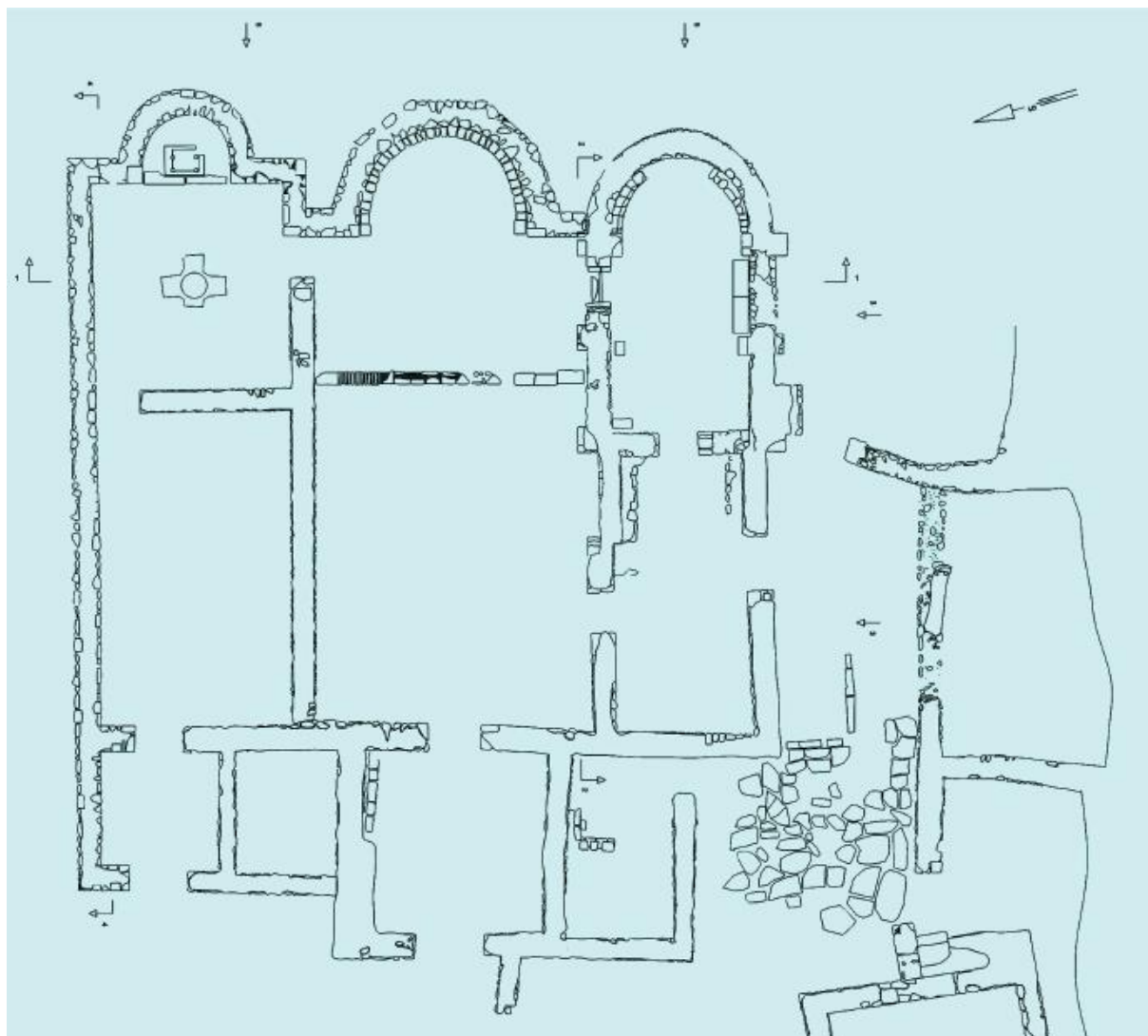
2. Tlocrt ranokršćanske bazilike na lokalitetu Cecela. Tlocrt izradila: Maja Marković (ljubaznošću Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika)

3. Crkva svetog Petra u Gornjem Muću. Tlocrt izradila Ana-Marija Krnić prema predlošcima: M. Zekan (1980.) i P. Chevalier (Pascale Chevalier, *Salona II - Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.)* [En dehors de la capitale, Salona] *Tome 2 - Illustrations et conclusions, Rim, Split: École Française de Rome, 1995, Musée archéologique de Split, 1995., pl. XXXIV*)

4. Tlocrt četverolisnog sakralnog objekta u Gornjem Muću, Dyggve 1951.

5. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Trbounju, izvor: Joško Zaninović, »Ranokršćanski sakralni kompleks "Crkvina" u selu Trbounje kod Drniša«, u: *Archaeologia Adriatica*, 2/2 (2008.), str. 531.

Summary

The present Master's thesis seeks to provide an overview of changes in the monumental landscape in the area along the route of the Roman road Andetrium-Magnum-Promona, including settlements along the modern road from Gornji Muć to Drniš. The area has been inhabited since prehistoric times, and an overview of the cultural and historical heritage in the present thesis starts with the period of antiquity. The aim was to provide a historical overview as well as an overview of archaeological monuments from antiquity to the early Middle Ages. The focus is on the analysis of sacral objects from the 4th to the 11th century, which is presented in the catalog. The chronological review and contextualization of monuments seeks to point out the cultural and historical importance of the Dalmatian hinterland (more precisely, Zagora) and the possibility of interpreting the monumental landscape that developed from antiquity to the early Middle Ages.